

Ernest Harms'ın Dini Gelişim Teorisinin Tanrı Tasavvuru Kuramları Bağlamında İncelenmesi

An Investigation of Ernest Harms' Religious Development Theory in the Context of Theories of God Conception

Fatma BAYNAL

Yalova Üniversitesi, İslami İlimler
Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü,
Din Psikolojisi Anabilim Dalı, Yalova,
Türkiye

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:
Fatma BAYNAL
E-mail: fatma.baynal@yalova.edu.tr

Geliş Tarihi/Received: 11.12.2023
Kabul Tarihi/Accepted: 22.04.2024
Yayın Tarihi/Publication Date:
03.05.2024

Atıf: Baynal, Fatma. "Ernest Harms'ın
Dini Gelişim Teorisinin Tanrı Tasavvuru
Kuramları Bağlamında İncelenmesi".
İlahiyat Tetkikleri Dergisi 61/1 (Haziran
2024), 123-141.

Cite this article as: Baynal, Fatma.
"An Investigation of Ernest Harms'
Religious Development Theory in the
Context of Theories of God Conception".
Journal of İlahiyat Researches 61/1 (June
2024), 123-141.

ÖZ

Bu araştırmanın konusu, Ernest Harms'ın dini gelişim teorisini Tanrı tasavvuru kuramları bağlamında ele almaktır. Bu doğrultuda çalışmada, dini gelişimde Tanrı tasavvurunun önemini Harms'ın çalışması çerçevesinde incelemek amaçlanmıştır. Çalışmada bilimsel araştırma yöntemlerinden doküman analizi yöntemi uygulanmıştır. Araştırmada Harms'ın hayatı, çalışmaları ve dine bakış açısı açıklanarak değerlendirilmelerde bulunulmuştur. Araştırma sonucuna göre dini gelişim teorileri arasında yer alan Harms'ın teorisi Tanrı tasavvuru bağlamında çizim yöntemiyle ele alınan orijinal çalışmalar arasında yer almaktadır. Bununla birlikte Harms, pek çok alanda eser vermekle birlikte bu teoriyi ileri bir düzeyde ele almamıştır. Teorinin, çoğu dini gelişim teorileri gibi Piaget'in dini gelişim teorisi üzerine kurulu olması açısından sınırlı kaldığı söylenebilir. Tanrı tasavvuru ile ilgili araştırmaların ise Harms'ın çalışması da dâhil olmak üzere belirli din veya mezhebe mensup gruplar arasında yapıldığı; Türkiye'de kuramsal açıdan yeterli çalışma olmadığı görülmüştür. Bu nedenle Tanrı tasavvurunun dini ve kültürel açıdan değişkenlik arz etmesi göz önüne alınarak yeni kuramların geliştirilmesi adına katkı sağlayabilir.

Anahtar Kelimeler: Din Psikolojisi, Psikoloji, Ernest Harms, Tanrı Tasavvuru, Dini Gelişim.

ABSTRACT

The object of this study is to examine Ernest Harms' theory of religious development in the context of theories of the concept of God. Accordingly, this study aims to examine the importance of the conception of God in religious development within the framework of Harms' study. The study used the method of document analysis, one of the scientific research methods. In the study, Harms' life, studies, and views on religion were explained and assessments were made. According to the research results, Harms' theory, which is one of the theories of religious development, is one of the original studies treated with the drawing method within the context of the concept of God. However, Harms has not dealt with this theory at an advanced level, although he has written works in many fields. It can be said that the theory, like other theories of religious development, has limited grounding in Piaget's theory of religious development. It has been noted that the studies on the concept of God, including Harms' study, have been conducted in groups belonging to certain religions or sects; and that there are not enough theoretical studies in Turkey. In this respect, considering the religious and cultural variability of the conception of God, the development of new theories can contribute to the field.

Keywords: Psychology of Religion, Psychology, Ernest Harms, God Conception, Religious Development.

The content of this journal is licensed under a
Creative Commons Attribution-NonCommercial-
NoDerivatives 4.0 International License.

GİRİŞ

Yaşam boyu devam eden bir süreç olarak ifade edilen gelişim, ileriye dönük bir olgudur. Gelişim, bireyin kilosu ve boyu ile psikomotor becerileri, öğrenme gibi niteliksel değişiklikleri içermektedir. Bu nedenle gelişim denildiğinde doğumdan ölüme kadar her yaşı kapsayan bir süreç anlaşılmaktadır.¹ Buna göre bireyler doğumdan ölüme kadar fiziksel, zihinsel ve sosyal açıdan değişime uğramaktadır. Görünürde fiziksel açıdan değişmekle birlikte yaşam sürecinde davranışsal, bilişsel, zihinsel ve sosyal açıdan da değişmektedir. Fiziksel gelişim, vücudun fiziksel yapısını içeren gelişimi; sosyal gelişim başkalarıyla olan etkileşim ve iletişimi; kişilik gelişimi bir bireyi diğerinden ayıran özellikleri; bilişsel gelişim ise zihinsel gelişimi ve kişiyi nasıl etkilediğini ifade etmektedir.²

Dini gelişim ise dini inanç ve ibadetlerin anlaşılıp uygulamasının bireyin kendi gelişim sürecine yansması olarak ifade edilebilir. Yaşam boyu devam eden gelişimde fiziksel gelişim belirli bir süre sonra durmaktadır. Ancak dini gelişim insanın ölümüne kadar devam etmektedir. Dini gelişimde, gelişimin yaş unsuru basamakları takip edilerek belirli kuram ve kavramlardan yola çıkılarak dini gelişim teorileri ortaya konulmuştur.³

Dini gelişim teorileri, bireylerin gelişim süreçleri göz önüne alınarak yapılmaya çalışılmaktadır. Bu teoriler, öğrenmenin etkili bir şekilde sağlanmasına yardımcı olmaktadır. Bu açıdan, dini gelişim kuramları doğru bir din eğitimi uygulamada önemli görülmektedir.⁴ Teorilerde insanın dini duygularının gelişim süreci açıklanmaya çalışılmaktadır.⁵ Teoriler özellikle çocukluk ve ergenlik dönemleri üzerinde ele alınmıştır.⁶ Bu teoriler, Piaget'nin bilişsel gelişim kuramından yola çıkılarak hazırlanmıştır.⁷ Bunlar arasında Ernest Harms'ın teorisi de yer almaktadır.

Ernest Harms, 1895 yılında Almanya'da dünyaya gelmiş ve tanınan psikiyatristler arasında yer almıştır. Harms, ağırlıklı olarak çocuk psikolojisi ve bağımlılıklar üzerine yazılar yazmıştır. Psikoloji alanında genel olarak Jung ekolünü takip etmiştir. 1974 yılında Amerika'da vefat etmiştir. Çocuklarla ilgili çalışmalarına bakılacak olursa "Child Art as Aid in the Diagnosis of Juvenile Neuroses", "Essentials of Abnormal Child Psychology", "Adolescence and the Conflict of Generations", "The Concept of Hysteria in General and of Childhood in Particular", "Somatic and Psychiatric Aspects of Childhood Allergies", "Social Science and Psychotherapy for Children", "Understanding Mental Disorders in Childhood", "A Nonpsychiatric Pioneer Of Childhood Neuropsychiatry" bunlardan bazılarıdır. Ayrıca "Drugs and Youth: The Challenge of Today" gibi bağımlılıkla ilgili çalışmaları vardır. Din ile ilgili çalışmalarına baktığımızda "Five Basic Types of Theistic Worlds in the Religions of Man" ve "Religious Conversion, Mental Health, and Priestly Responsibility" adlı çalışmaları karşımıza çıkmaktadır. Bu çalışmanın ana teması olan dini gelişim teorilerinden "The Development of Religious Experience in Children" adlı makalesinde bahsetmiştir.⁸

Harms, çalışmalarında din ile ilgili görüşlerine yer vermiştir. Araştırmalarında dinlerle ilgili olarak insanın hayal gücünün bir yansıması olduğu fikrini benimsediği görülmektedir. Ona göre dinler, insanın teistik bakış açısıyla tasavvurlarından oluşmaktadır. İnsan yapımı olan dinler, toplumun kültürüne, yaşanılan coğrafyaya, ırka veya tarihsel arka plana göre değişim göstermektedir. Ona göre dinlerde insanın tahayyül gücünün önemi söz konusudur. Bununla birlikte dinler, insanın psikolojik

¹ Haluk Yavuzer, *Çocuk Psikolojisi* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1995), 29-30.

² Robert S. Feldman, *Yaşam Boyu Gelişimin Keşfi*, çev. Cengiz Şahin (Nobel Yayınları, 2021), 2-4.

³ Sevil Tuncer, *Batı'da ve Türkiye'deki Dinî Gelişim Modellerinin Kuram ve Yöntem Açısından Karşılaştırılması* (Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 127; Özlem Güler, "Dini İnanç ve Psikolojik Sağlık İlişisine Dair Bir Değerlendirme", *Toplum Bilimleri Dergisi* 4/8 (2010), 95; Cemil Osmanoğlu, "Din Eğitiminin Gelişimsel Temeli Olarak İnanç", *Bilimname* XXVII/2 (2014), 201.

⁴ Aslıhan Atik, *Ernest Harms ve Ronald Goldman'ın Dini Gelişim Kuramları Bağlamında Dini İçerikli Çocuk Kitapları* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016), 41.

⁵ Faruk Karaca, *Dinî Gelişim Teorileri* (İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2007), 222.

⁶ Kalevi Tamminen - Kari E. Nurmi, "Gelişimle İlgili Teoriler ve Dinî Tecrübe-I", çev. Nurten Kimter, *ERUIFD* 1/14 (2012), 63.

⁷ Cemil Oruç, "Erken Çocukluk Dönemi Dini Gelişim Teorileri Bağlamında Din Eğitimi", *Turkish Studies* 8/8 (2013), 978.

⁸ "Ernest Harms", <https://www.deutsche-digitale-bibliothek.de/person/gnd/122193202>, 6.08.2023; E. Harms, "The Development of Religious Experience in Children", *American Journal of Sociology* 50 (1944), 112-122; Ernest Harms, "Child Art Reveals Mental Ills", *Design* 46/7 (2013), 16-17; Ernest Harms, "Child Art as Aid in the Diagnosis of Juvenile Neuroses", *American Journal of Orthopsychiatry* 11/2 (1941), 191-209; Ernest Harms, "Essential Problems Regarding Our Present Knowledge of Childhood Schizophrenia", *The Nervous Child* 10/1 (1952), 7-8; R.J. Dales - E. Harms, *Essentials of Abnormal Child Psychology: A survey representing 25 years' work in the field of child psychology* (New York: The Julian Press, 1953); "Ernest Harms, 78 Dies" (1974) 10.09.2023; Ernest Harms, *Understanding Mental Disorders in Childhood* (Danville: The Interstate Printers & Publishers, Inc.), 1971; Ernest Harms, "The Concept of Hysteria in General and of Childhood in Particular", *The Nervous Child* 10/2 (1953), 206-210; Ernest Harms, "Social Science and Psychotherapy for Children", *American Journal of Psychiatry* 110/7 (1954); Ernest Harms, "A Nonpsychiatric Pioneer Of Childhood Neuropsychiatry", *American Journal of Psychiatry* 122/2 (1965); Ernest Harms, "Five Basic Types of Theistic Worlds in the Religions of Man", *Numen* 13 (1966), 205-240; Ernest Harms (ed.), *Drugs and Youth: The Challenge of Today* (Pergamon, 2013).

açından ele alınması noktasında bilimin konusuna dahil olmaktadır.⁹

Harms'ın çocuklardan Tanrı'yı nasıl hayal ettiklerine dair bilgileri çizim yöntemiyle ele aldığı çalışması dini gelişim açısından öncü çalışmalar arasındadır.¹⁰ Harms, dini gelişim teorisini Tanrı tasavvuru bağlamında ele almıştır. Tanrı tasavvuru ise felsefi ve psikolojik açıdan ele alınan bir kuramdır. Bu çalışmada dini gelişim teorileri genel olarak açıklandıktan sonra Harms'ın dini gelişim teorisi, Tanrı tasavvuru kuramlarına katkısı bağlamında ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Nitel desende döküman analizi yöntemi ile yapılan bu çalışmada ölçüt örnekleme kullanılmıştır. Ölçüt olarak Ernest Harms'ın çalışmaları ve Tanrı tasavvuru ile ilgili kuramlar ve yapılan çalışmalar belirlenmiştir. Literatür değerlendirilmesi yapılırken Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, Scopus, Jstore, Proquest, Yök Tez ve Dergipark veri tabanları taranmıştır. Anahtar kelime olarak Ernest Harms, Tanrı algısı ve Tanrı Tasavvuru kavramları taramada kullanılmıştır. Araştırma, Harms'ın teorisinden yola çıkarak dini gelişim teorilerinde Tanrı tasavvurlarının önemini ortaya koymak açısından alana katkı sağlayacaktır.

1. TANRI TASAVVURLARI

Sembolizm kişileri ve nesnelere objelerle ifade etme yöntemidir. Toplumsal farklılaşma sembollere de yansımaktadır. Sembolizm, en genel haliyle dilde karşımıza çıkmaktadır. Semboller sisteminde dil birinci halkadadır. İkinci halkada eşya, kıyafet, hareket ve tavırlar; üçüncü halkada ise dini ayin, tören gibi unsurlar yer almaktadır. Toplumdaki anlayışla öğrenilen sembolizm bireyselleşme ile kişiye ait duygu ve eylemleri de kapsayarak genişlemektedir. Dini semboller bireyin anlam dünyasına ve dine yaklaşımına göre değişebilmektedir.¹¹ Wilhelm Wundt, insanın her şeyi kelimelerle ifade etmesi mümkün olsaydı ortaya güzel sanatlar veya şiir gibi alanlar çıkmazdı, demiştir. Bu anlayışla sembollerin kelimelerden daha fazlasını ifade edebileceği söylenebilir. Çünkü resim ve semboller dini deneyimlerin ifadesinde daha güçlü etkiye sahip olabilmektedirler.¹² Tasavvur, bir nesnenin veya kavramın bireyin zihninde şekillenip canlanması; tekrar anlamlandırılmasıdır.¹³ İnsan bu yol ile Allah, melek, şeytan gibi dini mefhumları zihninde canlandırıp tasavvur edebilir.¹⁴

Bilgi ve duygu faktörlerinin iç içe geçtiği Tanrı tasavvuru, dini gelişimin ilk adımı olarak addedilebilir.¹⁵ Tanrı tasavvuru ile ilgili yapılan araştırmalarda farklı tanımlar kullanıldığı görülmektedir. Tasavvur, algı, imge gibi farklı tanımlar araştırmalarda tercih edilmektedir. Yurt dışında yapılan çalışmalarda da "God representation", "God concept", "God image", "Heart knowledge of God" gibi tanımlara başvurulmaktadır. Anlama eylemine denk olan tasavvur kavramı da araştırmalarda tercih edilen kavramlar arasındadır.¹⁶ İslam düşüncesinde mutlak adil, mutlak kadir ve hikmet sahibi olmak üzere insan ile ilişkisi açısından üç ayrı Tanrı tasavvurundan bahsedilse de günümüzde farklı Tanrı tasavvurları karşımıza çıkmaktadır.¹⁷ Ayrıca bireyin Tanrı tasavvurunun nasıl oluştuğuna dair yeni görüşler ortaya atılmakta ve bebeklik döneminden başlanılarak gelişimsel açıdan Tanrı tasavvuru hakkında araştırmalar yapılmaktadır.

1.1. Tanrı Tasavvuru Kuramları

Bireyin Tanrı'ya yönelik kişisel algısı anlamına gelen Tanrı tasavvuru¹⁸ denilince psikolojide karşımıza Freud çıkmaktadır. Freud'un Tanrı ile ilgili görüşleri, dini gelişim açısından değerlendirilmektedir. Freud Tanrı'yı insanların ihtiyaç ve isteklerine indirgemıştır. Ona göre insanlar korku ve kaygı duyduklarında kendilerini koruyabilecekleri güçlü bir varlık arayışına yönelmişlerdir. Bu arayış ise onları mükemmel olana yani Tanrı inancına yöneltmiştir. Bu bakış açısıyla Tanrı, mükemmel özelliklere sahip hayali ebeveyn olarak sembolize edilmektedir.¹⁹ Freud'a göre Tanrı ataerkil toplum anlayışının bir sonucu olarak insanların babaları suretindedir. Tahtta oturan babanın yerini zamanla Tanrı almaktadır. O, Tanrı tasavvurunu kabile toteminden yola çıkarak açıklamaya çalışmıştır. Kabile liderinin öldürülmesi ile yaşanan pişmanlıktan dolayı yerine sembolik olarak bir totem hayvanının konulması baba-Tanrı anlayışını ortaya çıkartmıştır. Buna göre baba, çocuk açısından bir nevi Tanrı konumundadır. Çocuk ona gücünden dolayı hem hayranlık hem de nefret beslemektedir. Baba figürü Tanrı anlayışını

⁹ Harms, "Five Basic Types of Theistic Worlds in the Religions of Man", 236; Ernest Harms, "Religious Conversion, Mental Health, and Priestly Responsibility", *Religious Education* 54 (1959), 222.

¹⁰ Harms, "The Development of Religious Experience in Children", 114.

¹¹ Halil Apaydın, *Din Psikolojisi Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Bilimkent Yayınları, 2016), 179.

¹² Ernest Harms, "The Development Of Religious Experience in Children", *American Journal of Sociology* 50/2 (1944), 113.

¹³ Kerim Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi* (Ankara: Diyanet, 1987), 159.

¹⁴ Hüseyin Peker, *Din Psikolojisi* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2003), 91.

¹⁵ Hızır Hacikeleşoğlu, *Ebeveyn Tutumları ve Kişilik Özelliklerinin Tanrı Tasavvuru ile İlişkisi Üzerine Bir Araştırma* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020), 249.

¹⁶ M. Forcada, "İbn Bajja on Tasavvur and Taşdıq: Science and Psychology", *Arabic Sciences and Philosophy* 24/1 (2014), 103.

¹⁷ Seyithan Can, "Bireyin Dindarlığında Allah Tasavvuru'nun Önemi", *İslam ve Yorum IV* (İnönü Üniversitesi Yayınevi, 2021), 175.

¹⁸ Ali Ulvi Mehmedoğlu, *Tanrıyı Tasavvur Etmek* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2011), 29.

¹⁹ Oruç, "Erken Çocukluk Dönemi Dini Gelişim Teorileri Bağlamında Din Eğitimi", 974.

şekillendirmektedir.²⁰ Buna göre insanın çevresi- özellikle baba figürü- onun Tanrı tasavvurunu etkilemektedir. Freud, Oedipus kompleksini, kişinin çocukluk yıllarında baba figüründen etkilenerek Tanrı'yı tasavvur ettiğinin en büyük kanıtı olarak sunmaktadır.²¹ Freud'un bu indirgemeci görüşleri eleştirilse de bu düşünce bağlamında araştırmalar yapılmış ve farklı kuramlar ortaya çıkmıştır.

Kuramcılar, bebeklik döneminden itibaren insan-Tanrı ilişkisini incelemeye başlamışlardır. Bebeklik dönemi, bebeklerin bakıcılarının ilgi ve sevgisine muhtaç olduğu bir dönemdir. Tutum ve davranışlar bu dönemden itibaren şekillenmektedir. İnsanın en kırılgan ve en korunmasız olduğu bu zaman diliminde bakıcıların bebeğe yönelik davranışları onun psikolojisini doğrudan etkilemektedir. Birey, başına gelebilecek olan olumsuzluklara karşı savunmasız olduğu bu dönemde bakıcısına sığınmaktadır. Bu sığınma hissi ve merak duygusu ona yardım edecek ve koruyacak sonsuz bir kuvvet arayışına yönelmesiyle kendisini göstermektedir.²² Nesne ilişkileri ve bağlanma kuramcıları öncelikli olarak ebeveyn-çocuk ilişkisi üzerinden Tanrı tasavvurunu açıklamaya çalışmışlardır.

Nesne ilişkileri kuramcıları Freud'un teorisini geliştirerek Tanrı imgesini daha geniş kapsamda değerlendirmişlerdir.²³ Nesne ilişkileri kuramlarıyla Tanrı tasavvurunu açıklayan Rizzuto'ya göre Tanrıya yönelik tasavvurumuz ilk olarak ebeveyn ile çocuk arasında kurulan ilişkiden ortaya çıkmaktadır. Tanrı algısı, bireyin duygusal gelişimi ile şekillenmektedir. Bu algıda birey büyüdükçe anneden kopmakta ve bu kopuşun yerine konan varlık ise Tanrı olmaktadır. Çocukluktan itibaren oyuncaklar gibi bazı geçiş nesnelere sahiptir. Bu nesnelere zamanla bırakıp daha farklı nesnelere yöneliriz. Ancak Tanrı herhangi bir geçiş nesnesi olarak adlandırılmaz. Tanrı'nın görülemez olması onun geçiş nesnesi olmasını mümkün kılmadığı gibi zaman içerisinde bireyin sosyokültürel ortamı ve yaşantıları yoluyla değişebilmektedir. Ona göre Tanrı tasavvuru bireyde iki veya üç yaşlarında başlamaktadır. Yaklaşık üç yaşlarında bir çocuk, bulutu kimin hareket ettirdiğini sorabilir. Ailesi ona rüzgâr dediğinde ise rüzgârı kimin hareket ettirdiğini soracaktır. Aile ona "Tanrı" olarak açıklama yaptığında çocuk zihninde çok güçlü bir varlık imajı oluşturmaya başlayacaktır. Bu tahayyül, antropomorfik izler taşıyabilir. Ona göre kişinin inancı, bilinçli, bilinçdışı ve duygusal durumu Tanrı tasavvurunu etkilemektedir. Freud evrensel bir tanrı anlayışından bahsetmiştir ancak evrensel bir Tanrı tasavvuru söz konusu değildir.²⁴ Kısacası ona göre Tanrı tasavvurunda içerisinde büyüdüğü ailenin önemli bir etkisi vardır. Buna göre tasavvur, çocuklukta oluşmakta ve zamanla çevreyle etkileşimle birlikte şekillenmektedir.

Son zamanlarda bu yöntem kullanılarak Tanrı tasavvuru ve dini sembollerle ilgili farklı çalışmalar yapılmıştır. Pitts, Amerika'da 6 ile 10 yaş arası yedi farklı dini mezhebe mensup olan (Mormon, Lutherci, Menonit, Metodist, Katolik, Üniteryen-Evrenselci ve Yahudi) çocuğa Tanrı tasavvuru ile ilgili çizim çalışmaları yaptırmıştır. Ona göre yetişkin insanla çocuklar arasında iki ayrı dünya söz konusudur. Birisi hayal eden birey iken diğersinin ise daha gerçekçi bir dünyası vardır. 180 çizim incelenmiş ve genel olarak çocuklarda teolojik bir Tanrı figürü olmadığı görülmüştür. Bununla birlikte figürlerde, kıyafetlerde farklı mezhepsel etki ortaya çıkmıştır. Örneğin Mormonlar Tanrı'yı berno ve sandalet giyen, yanında eşi veya çocuğu olan bir varlık olarak çizmişlerdir. Katolik çocuklar ise antropomorfik çizimden daha çok dini sembollere yer vermişlerdir. Bunun nedeni ise Katolik mezhebinde çok fazla dini sembolün olmasından kaynaklı olabilir. Yahudi çocuklar ise Tanrı'yı en fazla soyut olarak gösteren çocuklar olmuşlardır. Çünkü onlara göre Tanrı'yı zihinsel olarak tasavvur edemeyiz, ayrıca bu putperestlik olacaktır. Bu nedenle boş kağıt, dalgalı çizimler, lekeler ve sözcükler gibi soyut sembollere yer vermişlerdir. Pitts'e göre inançsız da olsa bireyler Tanrı'ya yönelik olarak bir inanç geliştirmektedirler. Çünkü aile inançsız dahi olsa sosyal çevre onun Tanrıya yönelik algısını biçimlendirmektedir. Bunlar kardeşler, akranlar, komşular, öğretmenler, televizyon, kitaplar, resimler, filmler, kilise adamları ve dini eğitim olarak sıralanabilir.²⁵ Evanjelist Hristiyan çocuklar üzerinde yapılan bir araştırmada çocukların doğaları gereği antropomorfik Tanrı anlayışına sahip oldukları bulgulanmıştır. Çocukların, yaşları büyüdükçe Tanrı'yı fiziksel açıdan tasavvur etmelerinin azaldığı ortaya çıkmıştır.²⁶

Bağlanma kuramlarına göre insan hayatı, anne-çocuk ilişkisi üzerinden başlayarak psikolojik ve sosyo-kültürel bağlamda

²⁰ Sigmund Freud, *Totem ve Tabu* (İstanbul: Kabalıcı Yayınları, 2014), 218.

²¹ Ana Maria Rizzuto, "Object Relations and the Formation of the Image of God", *Psychology and Psychotherapy* 47/1 (1974), 83.

²² Yavuz, *Çocukta Dinî Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi*, 40-41.

²³ Özlem Güler, *Tanrı'ya Yönelik Atıflar, Benlik Algısı ve Günahkarlık Duygusu (Yetişkin Örneklem)* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 10.

²⁴ *The Birth of the Living God: A Psychoanalytic Study* (Chicago: University of Chicago Press, 1979), 44-52,178.

²⁵ "Drawing Pictures of God", *Learning for Living* 16/3 (1977), 123-125,129.

²⁶ Ted Slater, "The Development of Children's Concept of God" (1984), 12.

devam eden doğal bir süreçtir.²⁷ Bağlanma kuramcılarında olan Bowlby, insanın başka birisinde yakınlık arama ve sürdürme anlamına gelen bağlanma davranışından bahsetmiştir. İnsanda bağlanma davranışı bebeklik çağında başlamaktadır. Bu davranışta anneye bağlanma diğer insanlara göre daha önce, daha tutarlı ve daha güçlü olmaktadır. Sonraki yıllarda çocuğun bağlandığı figürler artmakla birlikte anneye bağlanma güçlü bir şekilde devam etmektedir. Erken dönemlerde anneden ayrılma çocuklarda gelişimsel sorunlara neden olmaktadır. Çocuklar kreş çağı olarak adlandırabileceğimiz üçüncü yıllarına geldiklerinde ise bağlanma devam etmekle birlikte annelerinin yanlarında olmayışlarını kabul edebilir düzeyde olurlar. Bunda çocukların ilişkiye geçtiği öğretmen veya akraba figürlerinin sunduğu güvenlik duygusu önemlidir. Ayrıca çocuğun çevrede kendisini güvende hissetmesi ve annenin nerede olabileceğine dair farkındalık kazanması güvenli bağlanmada etkindir.²⁸ Bowlby'a göre çocukların birden fazla bağlanma objesi olabilmektedir. Çocuklarda böyle bir durum olmakla birlikte örneğin korktuğu zaman yine ilkin kendisi açısından en özel olan bağlanma figürünü tercih edecektir.²⁹

Bağlanma kuramına göre ilk yıllarda anne veya ilk bakıcıya duyulan ihtiyaç zamanla azalabilmektedir. Örneğin bir çocuk korktuğu nesne veya durumlar için annesine sarılmaktadır. Ancak ileriki yıllarda sadece annesine bakması veya sesini duyması yeterli olacaktır. Bu durum onun, anneye ihtiyacı olmadığı anlamına gelmemekle birlikte ergenlikle beraber zamanla arkadaş ilişkileri veya romantik ilişkiler daha fazla ön plana çıkmaktadır.³⁰ Kirkpatrick'e göre Tanrı'ya karşı duyulan sevgi, bir çocuğun bakıcısına duyduğu sevgiye benzemektedir. Ona göre insanlara güvenli bağlanma stiline sahip kişiler, insan ilişkilerinde olduğu gibi Tanrı'ya da güvenli bir biçimde bağlanmaktadır. Ancak insan ilişkilerinde kaçınmacı bir yaklaşıma sahip olanların ise Tanrı'ya kendilerinden uzak ve reddedici görme olasılıkları daha yüksektir. Bağlılığın yalnızca insanların Tanrı ile algıladıkları ilişkiler için bir metafor olmadığını, ama "gerçekten" insanlarla da bir bağlılık ilişkisi olduğunu söyleyebiliriz. Bağlılıklar diğer ilişki türlerinden farklıdır. Çocukluk döneminde Tanrı ile olan ilişkiler, diğer insanlarla olan ilişkilerle aynı şekilde işlemektedir.³¹

Yapılan araştırmalarda da güvenli-güvensiz bağlanmanın Tanrı tasavvurunda etkili olduğu bulgulanmıştır. Hayta'nın araştırma sonucuna göre anne ve babaya güvenli bağlanan bireylerin Tanrı'ya bağlanma davranışı da önemli oranda yüksek çıkmıştır. Bu durum kişinin psikolojisini de etkilemektedir.³² Güler'in araştırma sonucuna göre sevgi yönelimli Tanrı algısı benliği olumlu yönde etkilemektedir.³³ Memiş'in araştırma sonucuna göre ise ergenlerde güvenli ve kaçınan bağlanmada Tanrı algısı sevgi ve merhamet yönelimli; güvenli ve kaygılı-kararsız bağlanmanın ise korku ve ceza yönelimli Tanrı algısının daha etkili olduğu bulgulanmıştır. Bu durum Tanrı tasavvurunun bireye psikolojik etkisini de göstermektedir.³⁴ Nitekim birçok araştırma bulgusunda olumlu Tanrı tasavvurunun bireyi psikolojik açıdan olumlu yönde etkilediği desteklenmektedir. Araştırmalarda problemlerle başa çıkma, psikolojik sağlık, özgüven, huzur, iyi oluş ve hayat memnuniyetinin Tanrı tasavvuru ile ilişkili çıkması bu olgunun bireyde psikolojik açıdan etkisini göstermektedir.³⁵

²⁷ Akif Hayta, *Bağlanma Kuramı ve Tanrı Tasavvuru İlişkisi Üzerine Bir Araştırma* (Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 53.

²⁸ John Bowlby, *Bağlanma*, çev. Tuğrul Veli Soylu (İstanbul: Pinhan Yayınları, 2012), 252, 258-263.

²⁹ Lee A. Kirkpatrick, *Attachment, Evolution, and the Psychology of Religion* (New York: The Guilford Press, 2005), 37-38.

³⁰ Hayta, *Bağlanma Kuramı ve Tanrı Tasavvuru İlişkisi Üzerine Bir Araştırma*, 76.

³¹ *Attachment, Evolution, and the Psychology of Religion*, 73, 79, 102.

³² *Bağlanma Kuramı ve Tanrı Tasavvuru İlişkisi Üzerine Bir Araştırma*, 246.

³³ *Tanrı'ya Yönelik Atıflar, Benlik Algısı ve Günahkarlık Duygusu (Yetişkin Örneklem)*, 153.

³⁴ *Manevi Danışmanlık Uygulamalarının Ergenlerin Ergenlik Sorunlarıyla Başa Çıkma Düzeylerine Etkisi* (İstanbul: Sabahattin Zaim Üniveristesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 96.

³⁵ Güler, *Tanrı'ya Yönelik Atıflar, Benlik Algısı ve Günahkarlık Duygusu (Yetişkin Örneklem)*; Yunus Dilek, *Ergenlerde Tanrı Algısı ile Şiddet Eğilimi Arasındaki İlişki Üzerine Bir Çalışma* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019); Emine Erdoğan, *Tanrı Algısı, Dini Yönelim Biçimleri ve Dindarlığın Psikolojik Dayanıklılıkla İlişkisi* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014); Ayşenur Çitfci, *14-18 Yaş Grubunda Tanrı Algısı ile Psikolojik Sağlık İlişkisinin İncelenmesi* (Necmettin Erbakan Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019); Feride Göregen - Mualla Yıldız, "Ergenlerde Tanrı Algısı, Affetme Eğilimi ve Öfke ilişkisi Üzerine Bir Araştırma", *Dini Araştırmalar* 21/61 (2021), 427-458; Rümeyza Nur Türker - Betül Tokur, "Savaş Mağduru Sığınmacı Çocuklarda Hayat ve Tanrı Algısı: '7-12 Yaş Arası Suriyeli Çocuklar,'" *Eskiye* 39 (2019), 367-389; Melike Oktay - Ayşe Şentepe Lokmanoğlu, "Üniversite Öğrencilerinde Tanrı Algısı ve Kişilik Özellikleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 13/73 (2020), 1091-1100; Saffet Kartopu, "Yaşamı Sürdürme Nedenlerinin Tanrı Algısıyla İlişkisi", *Turkish Studies* 9/2 (2014), 887-903; Çiğdem Asar, *Lise Öğrencilerinin Tanrı Tasavvuru ile Değer Yönelimleri Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma: Yalova Örneği* (Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020); Hızır Hacikeleşoğlu - Faruk Karaca, "Ebeveyn Tutumlarının Tanrı Tasavvuru ile İlişkisi Üzerine Bir Araştırma", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 53 (2021), 195-236; Beyazıt Yaşar Seyhan, "Üniversite Öğrencilerinde Tanrı Tasavvuru ve Psikolojik İyi Olma Hali Arasındaki İlişkiler", *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/1 (2014), 65-97; Ferdi Kırac, *Eşcinsellik İlgili Dini-Psikolojik Algılar ve Maneviyat (Erkek Eşcinsel Örneklem)* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013); Tahsin Kula, *Ergenlerde Öfke Duygusu; Benlik Algısı, Tanrı Algısı, Suçluluk ve Utanç Duyguları Açısından Bir Değerlendirme (Diyarbakır Örneklemi)* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012); Zeynep Güzel, *Gençlerde Tanrı Tasavvuru ve Huzur İlişkisi (Aksaray Abdülhamid Han Fen İlahiyat Tetkikleri Dergisi 61/1 (2024), 123-141 / DOI: 10.29288/ilted.1415524*

Tanrı tasavvurunda çevre ile kalıtımın da etkisinden söz edebiliriz. Örneğin Tanrı tasavvuru ile ilgili çalışmalarda cinsiyet açısından farklılaşma ortaya çıkmaktadır. Yapılan bir çalışmada Allah tasavvuruyla ilgili kız çocuklarında sevgi, iyilik ve sıcaklık gibi tanımlar ön plandayken erkek çocuklarında güç tanımlamaları ön plana çıkmıştır.³⁶ Güleç'in araştırmasında kızların cenneti tasvir ederken sevgi ve şefkat üzerinde; erkeklerin ise güç üzerinde yoğunlaştığı tespit edilmiştir. Kızlar, Tanrı ile duygusal bir bağı ifade eden daha estetik resimler çizerken erkekler Tanrı'yı insan hayatı ve dünya ile ilgili olarak daha rasyonel ve pragmatik olarak tasvir etmişlerdir.³⁷ Başka bir çalışmada ise 3-18 yaş arası 968 çocukla bir araştırma yapılmıştır. Sekiz farklı Hristiyan mezhebe bağlı olan çocukların yaşa göre sembollerinin farklılaştığı ortaya çıkmıştır. Yaş olarak en genç ve en ileri yaştaki çocukların orta yaştaakilere göre daha nötr bir Tanrı tasavvuruna sahip oldukları ortaya çıkmıştır. Orta yaştaakiler ise daha maskülen bir Tanrı tasavvuruna sahiptir.³⁸ Pnevmatikos'un araştırmasında ise Yunanlı çocukların dini tasavvurlarında Yunan tarihinden izler olduğu ortaya çıkmıştır.³⁹ Tanrı tasavvuru ile ilgili olarak Mehmedoğlu'nun yapmış olduğu çalışmada kadınların Tanrı'yı seven, koruyan, gözetken ve şifa veren olarak algıladıkları; erkeklerin ise kadınlara oranla Tanrı'yı daha çok kontrol edici ve intikamcı olarak algıladıkları ortaya çıkmıştır.⁴⁰ Hacikeleşoğlu'nun araştırmasında ise demografik özelliklerin (cinsiyet, yaş, anne-baba eğitim düzeyi, medeni durum, eğitim durumu, sosyo ekonomik durum vb.) Tanrı tasavvurunda etkili olduğu ortaya çıkmıştır. Kadınların sevgi yönelimli Tanrı tasavvuru erkeklere oranla daha yüksektir. Evliler bekarlara oranla daha dengeli bir Tanrı tasavvuruna sahiptirler. Ailenin aşırı dindar olarak algılanması, kardeş sayısının artması ise korku-ceza yönelimli Tanrı tasavvuru düzeyini artırmaktadır.⁴¹ Asar'ın araştırma sonucunda ise eğitim alınan okulların bireylerin Tanrı tasavvurunda etkili olduğu ortaya çıkmıştır. Buna göre İmam Hatip lisesi öğrencilerinin Tanrı algısı Anadolu lisesi öğrencilerinin Tanrı algısından daha yüksek çıkmıştır.⁴² Yazgan'ın araştırma sonucunda ise Tanrı algısında bir (anne/baba) veya birden çok kişinin (ağabey, dayı, komutan vb.) olabileceği tespit edilmiştir.⁴³ Buna göre Tanrı tasavvurunun şekillenmesinde kişilik özellikleri, cinsiyet, sosyal çevre, yaşanan olaylar, kitle iletişim araçları gibi pek çok faktörün etki ettiği söylenebilir.

Sonuç olarak araştırmalara bakıldığında özellikle ebeveyn etkisinin bireyin Tanrı'ya yönelik algısının şekillenmesinde önemli ölçüde etkili olduğu tespit edilmiştir.⁴⁴ Ebeveynin çocuğa yönelik tutumu, Tanrı'yı anlatırken hangi ifadeleri kullandığı çocuğun Tanrı'yla ilgili kurduğu imajlarda etkili olmaktadır. Tanrı'ya yönelik yapılan olumsuz veya olumlu atıflar bireyin Tanrı algısını önemli ölçüde etkilemektedir. Seven, merhamet eden gibi olumlu atıflar Tanrı'ya yönelik olumlu algı oluşmasına; cezalandıran, suçlayan gibi atıflar ise olumsuz Tanrı algısının oluşmasına neden olmaktadır.⁴⁵

2. DİNİ GELİŞİM TEORİLERİ

Kültürel ve dini farklılıklar, bireysel özellikler gibi etkenlerden ötürü ortak bir dini gelişimden bahsetmenin güç olduğu kabul edilmekle birlikte konu hakkında genel bir çerçeve çizmek açısından belirli kavram ve kuramların işlevsel olacağı belirtilmektedir.⁴⁶ Buna göre gelişim dönemlerinde bazı aşamalar olduğu gibi dini gelişimde de bazı evrelerden bahsedebiliriz.⁴⁷ Bilişsel psikoloji, dini düşüncenin gelişimi alanında kuramsal bir çerçeve oluşturmuştur. Bu kuramsal çerçeve dini tecrübe alanında benimsenmiştir.⁴⁸ Bu nedenle dini gelişim açıklanırken pek çok uzman Piaget'in bilişsel gelişim

Lisesi Örneği) (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021); Serpil Başar, *Gebelik Sürecinde Kadınlara Yönelik Olarak Hastanede Manevi Bakım Uygulamaları (İzmir Örneği)* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021).

³⁶ Ayşe Taçar, *Bibliyoterapi Yönteminin Çocuklarda Allah Tasavvurunun Olgunlaşmasına Etkisi (5-6 Yaş Grubu Örneği)* (Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 139.

³⁷ Yasemin Güleç, "Depictions of God in the Drawings of German-Muslim Children", *Journal of Religion in Europe* (2021), 106-107.

³⁸ Kevin L. Ladd et al., "Children's God Concepts: Influences of Denomination, Age, and Gender", *International Journal for the Psychology of Religion* 8/1 (1998), 49.

³⁹ Dimitris Pnevmatikos, "Conceptual Changes in Religious Concepts of Elementary Schoolchildren: The Case of the House Where God Lives", *Educational Psychology* 22/1 (2002), 93.

⁴⁰ "Tanrıyı Tasavvur Etmek", 207-213.

⁴¹ *Ebeveyn Tutumları ve Kişilik Özelliklerinin Tanrı Tasavvuru ile İlişkisi Üzerine Bir Araştırma*, 252.

⁴² *Lise Öğrencilerinin Tanrı Tasavvuru ile Değer Yönelimleri Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma: Yalova Örneği*, 92.

⁴³ Yasemin Nakşiye Angın, *Obsesif Kompulsif Bozukluk Tanılı Hastalarda Dini Yönelim ve Tanrı Algısının İncelenmesi: Bir Karma Yöntem Araştırması* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020), 142.

⁴⁴ Mualla Yıldız, *İlköğretim Öğrencilerinin Tanrı İmgesinin Belirlenmesi ve Farklı Değişkenler Açısından İncelenmesi* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012), 133.

⁴⁵ Hasan Kaplan, "Dini İnanç, Dini Tasavvur, Şüphe ve İnançsızlık", *Din Psikolojisi* (Lisans yayıncılık, 2018), 78; Güler, *Tanrı'ya Yönelik Atıflar, Benlik Algısı ve Günahkarlık Duygusu (Yetişkin Örneklem)*, 17,19-24.

⁴⁶ Tuncer, *Batı'da ve Türkiye'deki Dinî Gelişim Modellerinin Kuram ve Yöntem Açısından Karşılaştırılması*, 127.

⁴⁷ Mustafa Köylü - Cemil Oruç, *Çocukluk Dönemi Din Eğitimi* (Ankara: Nobel Yayıncılık, 2020), 49.

⁴⁸ Victor A. Komiejczuk, *Psychological Theories of Religious Development A Seventh-Day Adventist Perspective* (Institute for Christian Teaching Education Department of Seventh-day Adventists, 1993), 260.

kuramından yararlanmıştır. Bu bakış açısıyla Piaget'in kuramı gibi farklı gelişim kuramları ile dini gelişim teorileri temellendirilmeye çalışılmıştır.

Piaget, dini gelişim teorilerinde farklı alanlarda bilişsel gelişim hakkında bir dizi kitap yayınlamış olsa da bilimsel disiplinlerde, özel olarak dini gelişim hakkında bir araştırmasından bahsedemeyiz. Ancak, o ilk projelerinden biri olan "The Moral Judgment of a Child" adlı eserinde konuyla ilgili gözlemler ve önerilerde bulunmuştur.⁴⁹

Piaget ahlaki gelişimin bilişsel gelişimle paralel olduğu yargısına varmıştır. Buna göre insanlarda ahlaki akıl yürütme ilk çocukluk yıllarıyla ergenlik dönemi arasında anlamlı bir şekilde değişmektedir. İki-yedi yaşlar arası ahlaki gerçekçilik dönemidir. Dışa bağımlı evre olarak adlandırılan bu dönemde çocuklar için doğru ve yanlış nettir. Başkalarının da doğru ve yanlış kendileri gibi değerlendirdiklerini düşünürler. Orta çocukluk döneminde ise çocuklar durumsal ve kişisel etkenleri dikkate alarak doğru ve yanlış karar verebilirler. Yeni başlayan iş birliği olarak adlandırılan 7 ile 10 yaş arası evrede çocuklar kuralları öğrenerek buna göre oyun kurarlar. 10 yaş sonrası özerk iş birliği aşamasında ise oyun kurallarının değiştirilebileceğinin farkına varırlar. Kohlberg, Piaget'in kuramını geliştirerek gelişim dönemlerine göre ahlaki gelişim kuramını oluşturmuştur. Kohlberg'e göre dokuz yaşından küçük çocukların çoğunluğu ilk evre olan gelenek öncesi düzeydedir. Bu düzeyin ilk evresinde benmerkezci bakış açısı baskındır. Önemli olan cezadan kaçınma ve otoriteye itaattir. İkinci evresinde ise bireyselci bakış açısı söz konusudur. Her şey bireyin çıkarları doğrultusunda değerlendirilir. Ergen ve yetişkinler ise toplumsal kuralların ve toplumsal uyumun önemsendiği geleneksel düzeydedirler.⁵⁰ Kohlberg, ideal ahlak anlayışını gelişim basamaklarına yönelik olarak düzenlemiş olsa da kuramının Yahudi ve Hıristiyan kültürlerini yansıttığı ve diğer kültürleri tam anlamıyla kapsamadığı konusunda eleştiriler vardır.⁵¹

Fritz Oser ve James Fowler ise Kohlberg'in ahlaki gelişim kuramından yola çıkarak dini düşüncenin varoluşsal ve duyuşsal boyutlarını ele almışlardır.⁵² Ahlaki ve inanç gelişimiyle birlikte bazı düşünürler, Piaget'in bilişsel gelişim evrelerinden faydalanarak dini düşüncenin oluşumunu açıklamışlardır. Genetik teori, psikoanalitik teoriler, bağlanma teorisi, bireyleşme teorisi, ömür boyu gelişim teorisi, bütünsel yaklaşımlar ve evre teorisi şeklinde farklı dini gelişim teorilerinden bahsedilmektedir. Bunların başında ise Elkind ve Goldman'ın çalışmaları yer almaktadır.⁵³

Elkind, Piaget'in bilişsel gelişim evrelerinden ve nesne sürekliliğinden yola çıkarak oluşturduğu kuramında nesne sürekliliğini kazanan bir çocuğa Allah'ın anlatılmaya başlanabileceğini belirtir. Ona göre zaman ve mekândan bağımsız nesnenin var olabileceği düşüncesini kazanan bir çocuk için Allah, zaman ve mekânın dışında mutlak bir güç olarak algılanabilir. Bu şekilde çocuk hayatın sürekliliğine dahil olmuştur. Bu konuda kutsal kitapların, kıssaların temsil arayışındaki çocuk açısından Allah'ın varlığını algılamada önemli yeri vardır.⁵⁴

Goldman ise hayat merkezli din eğitimi benimsemiş ve çocukların bilişsel düzeylerine göre anlayabilecekleri seviyede din eğitimi verilmesi gerektiğinden bahsetmiştir. Bu anlayışa göre çocuklar küçük yaşlarda henüz dini bilgilere yeterince sahip olmadıkları ve bu bilgileri tam olarak kavrayamayacakları için dini bilgiyi doğrudan sunmak yerine çocuğun hayatının merkezinde olan duygular, rüyalar, sevinç ve isteklerle dini konuların öğretilenbileceğini belirtmiştir.⁵⁵ Ona göre dini düşünce çocuğun bedensel yaşından çok zihinsel yaşı ve kapasitesi ile alakalıdır. 5- 7 yaş arası dönem, dini düşüncenin gerçek dışı, alakasız ve çoğunlukla çarpıtılmış yıllarıdır. Orta yaş döneminde daha gerçekçi ve materyalist düşünce hakimdir. Ön ergenlik döneminde ise Tanrı'nın her yerde olduğundan yola çıkılarak beden ötesi/ruhsal bir varlık olma düşüncesi varlık kazanmaktadır.⁵⁶

Piaget etkisiyle hareket eden araştırmacılardan olan Allport'a göre ise somut işlemler döneminde olan çocuğun ben merkezli düşünmesi inanca da yansımaktadır. Bu nedenle çocuğun dua etmesinin arka planında isteklerinin gerçekleşmesi yatmaktadır. Soyut işlemler dönemi olarak nitelendirilen ergenlik döneminde dini kavramlar soyut biçimde algılanmaya

⁴⁹ Komiejczuk, *Psychological Theories Of Religious Development A Seventh-Day Adventist Perspective*, 260.

⁵⁰ Feldman, *Yaşam Boyu Gelişimin Keşfi*, 194; Mary J. Gander - Harry W. Gardiner, *Çocuk ve Ergen Gelişimi*, çev. Ali Dönmez - H.Nermin Çelen (Ankara: İmge Kitabevi, 2015), 283-289.

⁵¹ Nermin Çiftçi, "Kohlberg'in Bilişsel Ahlak Gelişimi Teorisi: Ahlak ve Demokrasi Eğitimi", *Değerler Eğitimi Dergisi* 1/1 (2003), 67,69.

⁵² Aslıhan Atik, "Dini Gelişim Kuramlarına Din Eğitimi Bağlamında Genel Bir Bakış", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 4/3 (2015), 740.

⁵³ Ralph W. Hood et al., "Dini Gelişim Kuramları", çev. M.Doğan Karacoşkun, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* IV/4 (2004), 209; Atik, *Ernest Harms ve Ronald Goldman'ın Dini Gelişim Kuramları Bağlamında Dini İçerikli Çocuk Kitapları*, 14.

⁵⁴ Köylü - Oruç, *Çocukluk Dönemi Din Eğitimi*, 49.

⁵⁵ Oruç, "Erken Çocukluk Dönemi Dini Gelişim Teorileri Bağlamında Din Eğitimi", 977-978.

⁵⁶ Komiejczuk, *Psychological Theories Of Religious Development A Seventh-Day Adventist Perspective*, 261-262.

başlanmaktadır. Bu dönemde bireyin hayata dair sorgulamaları ve kimlik oluşum süreci dine bakış açısına da yansiyacaktır.⁵⁷

2.1. Ernest Harms ve Dini Gelişim Teorisi

Ernest Harms inançla ilgili çok fazla araştırma yapmamakla birlikte dini gelişimle ilgili çalışması öncül kuramlar arasında yer almaktadır.⁵⁸ 1917-1940 yılları arasında bilişsel kuram bağlamında yapılan çalışmalara bakıldığında Leuba'nın 7-18 yaşları arasındaki bireylere yönelttiği, Tanrı tasavvuru hakkındaki sorularına bireylerin güçlü bir adam, yaratıcı, bir insan, babamız gibi ifadelerle cevap verdikleri görülmüştür. Maclean ise 8 yaş ve altı protestan çocukla yapmış olduğu araştırmada çocukların %40'ının Tanrı'ya dair saç, sakalı, bedeni gibi antropomorfik özelliklerden bahsettiği tespit edilmiştir. Katılımcılardan %20'si ruhsal bir varlık olarak tanımlarken %25, iyilik, kibarlık gibi erdemlere vurgu yapmış; %12'si ise gücünden bahsetmişlerdir. 1941-1959 yılları arasında ise Daves ile Harms'ın kuramı karşımıza çıkmaktadır.⁵⁹ Harms'a göre çocuklarda, yetişkinlerde olduğu gibi dini ifadeler bir anlam ifade etmez. Çocuklar açısından dini yaşamın biçimsel ifadeleri ve hayaller, sözlerden daha fazla etkilidir. Bu nedenle çocuğun psikolojik dünyasını deneysel olarak araştırmak ve gerçekten aydınlatıcı sonuçlar elde etmek için sözlü olmayan yöntemler icat etmemiz zorunludur.⁶⁰

Jean Piaget (1939) Bilişsel Gelişim Dönemleri	Ernest Harms (1944) Tanrı Tasavvuru
İşlem Öncesi Evre (2-6 yaş)	Peri Masalı Evresi (3-6 yaş)
Somut İşlemler Dönemi (6-11 yaş)	Gerçekçi Evre (7-12 yaş)
Soyut İşlemler Dönemi (11 yaş-yetişkinlik dönemi)	Bireyci Evre (13-18 yaş)

Şekil 1: Harms Dini Gelişim Teorisi

Harms, Amerika Birleşik Devletleri'ndeki devlet okulları ve özel okullarda, 3-13 yaş aralığındaki çocuklardan topladığı 6500'den fazla resim üzerinde çalışmıştır. Çocuklardan Tanrı'nın kendilerine nasıl görüneceğini hayal etmeleri istenmiştir. Bu çalışma, çocukların doğaüstü varlıklara ilişkin tasavvurlarının çizim yöntemiyle incelenmesi açısından ABD'deki ilk çalışma olarak kabul edilebilir.⁶¹

Piaget gelişim dönemlerini bilişsel açıdan ele almıştır. Duyusal motor (0-2) dönemde refleksif hareketlerden bilinçli hareketlere geçiş başlamaktadır. 2-6 yaşa tekabül eden işlem öncesi dönemde ise çocuklarda benmerkezci bir anlayış söz konusudur. Bu nedenle hayatı kendi bakış açılarıyla algırlar. Sembolleştirme ve dilin kullanımı bu dönemde başlamaktadır. 6-11 yaş aralığında ise somut işlemler dönemine geçilmektedir. Bu dönemde çocuk artık zihinsel işlemler yapmaya başlamaktadır. Bu nedenle matematik, okuma, yazma gibi işlemleri bu dönemde yapabilecek duruma gelmiştir.⁶² Harms ise okul öncesi çağındaki çocuklarda (3-6 yaş) dinin masal biçiminde yorumlanmasından dolayı bu dönemi "peri masalı evresi" olarak tanımlamıştır. 7-12 yaş arasındaki çocuklarda dinin gerçekçi evresi devreye girmektedir. Ergenlik dönemine gelindiğinde bireyin kendisine yöneldiği bu evrede dinde de bireyci bir yaklaşım söz konusudur. Bu evreyi Harms, dinin bireysel aşaması olarak tanımlamıştır.⁶³ Harms, dini gelişimin, bireyin gelişimsel hızına göre daha yavaş bir seyirde olduğunu ifade etmiştir. Buna göre bireylerde üç aşamalı dini gelişim olduğunu aktarmıştır. Bu aşamalar peri masalı aşaması, gerçekçi aşama ve bireyci aşamadır.⁶⁴ Harms'ın dini gelişim teorisi ile ilgili evrelere ilgili bölümde ayrıntılı bir şekilde yer verilmiştir.

2.1.1. Peri Masalı Evresi

⁵⁷ Hood et al., "Dini Gelişim Kuramları", 206; Gordon W. Allport, *Pattern and Growth In Personality* (Holt: Rinehart and Winston, 1961), 31-32.

⁵⁸ Mehmet Su, "Piaget'nin Bilişsel Gelişim Teorisinin Ergenlik Dönemi Dini Gelişim Üzerin-Deki Etkileri: Elkind'in Yaklaşımı", *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi* (2022), 68.

⁵⁹ Taçar, *Bibliyoterapi Yönteminin Çocuklarda Allah Tasavvurunun Olgunlaşmasına Etkisi (5-6 Yaş Grubu Örneği)*, 23-27.

⁶⁰ Harms, "The Development of Religious Experience in Children", 112-114.

⁶¹ Harms, "The Development of Religious Experience in Children", 114; PY Brandt et al., "Introduction to the Interdisciplinary and Intercultural Project Children's Drawings of Gods: Presentation of the Project and of This Book", *When Children Draw Gods*, ed. PY Brandt et al., 12 (Springer, Cham, 2023), 3.

⁶² Hasan Bacanlı, *Gelişim ve Öğrenme* (Ankara: Nobel Yayınları, 2002), 64-65.

⁶³ Harms, "The Development Of Religious Experience in Children", 115.

⁶⁴ Su, "Piaget'nin Bilişsel Gelişim Teorisinin Ergenlik Dönemi Dini Gelişim Üzerin-Deki Etkileri: Elkind'in Yaklaşımı", 68-70.

Harms, Tanrı tasavvuruna dair yaptığı araştırmada, çocuklarda yaş ile bağlantılı olarak “peri masalı evresi”nden geçildiğini belirtmiştir. Araştırma sırasında toplanan yaklaşık sekiz yüz dini resimde, üç ile altı yaş grubundaki çocukların tasvirlerinde - birkaç istisna dışında- tüm resimlerde ortak olan özellik, çocukların hepsinin kendi Tanrı tasavvurlarını bir peri masalı anlayışı olarak ifade etmeleridir. Çizimlerde gökyüzünde tahtta oturan bir kral, çarmlı gerilmiş bir Mesih vizyonu gibi masalı kahramanlarla sembolize edilen görseller vardır. Bazı çizimlerde bir kral, ak sakallı dede, bazılarında ise çocukların babası şeklindedir. Evleri bulutların üstünde, altından veya sadece bulutlardan yapılmıştır. Elde edilen bu veriler sonucunda bu evrede Tanrı tasavvurunun, en üst hayal gücünü içeren bir peri masalı tasavvuru olduğu bulgulanmıştır.⁶⁵

Dini gelişim teorileri açısından en önemli evrelerden biri olarak görülen bu dönemde çocuğa verilecek olan din eğitimi, onun din anlayışının şekillenmesi açısından önemli olacaktır. Genel olarak bu yaş aralığı okul öncesi döneme denk gelmektedir. Bu dönemde çocuklarda rasyonel düşünce yeteneği gelişmemiştir. Bu nedenle soyut kavramları zihinsel açıdan algılamaları zordur.⁶⁶ Buna göre Harms’ın araştırması da göz önüne alındığında bu dönemde çocukların hayata bakış açıları daha gerçeküstü olmaktadır. Bilgin, bu yaş aralığındaki çocuklara yönelik olarak masal, hikâye, kissa, şiir veya ilahi gibi teknikler kullanılmasının, dini gelişimlerinde olumlu anlamda etkili olacağından bahsetmiştir.⁶⁷

Erken çocukluk döneminde yapılan bir araştırmada dinin sembollerle ve ibadet ritüelleriyle ifade edildiği bulgulanmıştır. Çocuklardaki benmerkezci düşünme ve antropomorfizm, dini kavramlara etki etmekte ve Tanrının özelliklerini algılamada etkili olmaktadır. Çocuklar Tanrı’yı insan şeklinde tasvir etmişlerdir. Bazıları Tanrı’yı gökyüzü ile tasvir etmiş; bazıları ise Transformers robotundan daha büyük olduğunu aktarmıştır. Ayrıca Tanrı’yı yüksek ve büyük; gören, işiten, koruyan, dua eden ve duaları kabul eden; insanı var eden olarak tanımlamışlardır. Çocukların yorumlarından yola çıkılarak 3-6 yaş arası çocukların Tanrı’yı daha somut olarak tasvir ettikleri belirtilmiştir. Tanrı algısında çocukların çevrelerinden edindikleri bilgilerden de etkilendikleri görülmüştür.⁶⁸

2.1.2. Gerçekçi Evre

Harms, dini gelişimde çocukların zihinsel ve duygusal gelişimlerinin önemli olduğunu vurgulamıştır. Ona göre çocukların dini hayatları ile duygusal hayatları arasında bir paralellik vardır. Okula başlayan çocuklarda artık zamanla peri masalı çağının bittiği görülmüştür. Zihinsel olgunlaşmayla birlikte çocuk fantastik dünyadan gerçekçi dünyaya geçiş yapmaktadır. Devlet okuluna başlayan çocuklar din, Tanrı hakkında gerçekçi bir farkındalığa sahip olmaya başlamaktadırlar. Okul eğitiminin başlangıcı olarak kabul edilen dönemde çocukta entelektüel anlamda olgunlaşma gerçekleşmektedir. Yaklaşık olarak 6 veya 7 yaşlarında başlayan bu dönemde zihinsel olgunlaşmayla birlikte rasyonel düşünce devreye girmektedir. 7-12 yaş arası çocuklar, dini temsil eden bireylerle irtibat kurmaya başlamaktadırlar. Bu nedenle görsellerde genel olarak ön planda olan dini sembollerdir. Bu evrede görsel olarak rahip, haç sembolü, Davud Yıldızı gibi daha realistik ve antropomorfik tasavvurlar ön plana çıkmaktadır. Ayrıca Tanrı’nın araçlarını temsil eden rahiplerin veya rahip benzeri kişilerin resimleri de çizimlerde yer almaktadır. Artık Tanrı tasavvurunda melekler veya azizler masal figürleri olarak tasvir edilmemektedir. İsa artık fantastik bir karakter olmaktan çıkmıştır. O’nun hem bir Yahudi hem de bir Hristiyan olarak sevildiğinden bahsedecek kadar dini gerçekçilik ilerlemiştir. Ayrıca dini deneyimin doğası gereği çocukların sorgulamalar yaptıkları bir dönemdir.⁶⁹ Harms’a göre gerçekçi evrede çocuk dini kavramları somutlaştırarak düşünmektedir. Bu evrede ailenin ve dini kurumların önemli bir etkisi vardır. Bu kurumları tanınması, kurumlara yönelik olumlu veya olumsuz yargılarının oluşması çevresel etkenlere bağlıdır.⁷⁰

Yapılan araştırmalarda Harms’ın kuramına paralel olarak aşamalı bir şekilde bireylerin Tanrı tasavvuruna sahip oldukları tespit edilmektedir. Özellikle çocukluk çağında antropomorfik ve somut tasavvurların hâkim olduğu tespit edilmiştir.⁷¹ Yavuz’un araştırmasında Allah tasavvurunun 7-12 yaş arasında iç gözlem, akıl ve eğitim olmak üzere üç ayrı kategoride olduğu bulgulanmıştır. 7-9 yaş arasındaki çocuklarda Allah tasavvuru daha dinamik ve değişkendir. 10-12 yaş arasında ise Allah tasavvuru daha geniş bir bakış açısıyla değerlendirilmektedir. Ayrıca bu yaş döneminde çevresel faktörler Tanrı tasavvurunun

⁶⁵ Harms, “The Development of Religious Experience in Children”, 115.

⁶⁶ Atik, *Ernest Harms ve Ronald Goldman’ın Dini Gelişim Kuramları Bağlamında Dini İçerikli Çocuk Kitapları*, 512.

⁶⁷ Mustafa Önder, “Türkiye’de Okul Öncesi Din Eğitiminin Temel Taşı: Prof. Dr. Beyza Bilgin”, *Dini Araştırmalar* 23/58 (2020), 148.

⁶⁸ Wantini - Suyatno, “Early Childhood Interpretation on Religion”, *The European Educational Researcher* 2/1 (2019), 35, 41-42.

⁶⁹ Harms, “The Development Of Religious Experience in Children”, 115-117.

⁷⁰ Karaca, *Dini Gelişim Teorileri*, 41-42.

⁷¹ Celal Çayır, “Çocuklarda Tanrı Tasavvuru Üzerine Bir Araştırma”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/2 (2013), 25; Fatma Nur Bedir, “Yetişkinlerin Çocukluk Anılarındaki Tanrı İmgesinin Analizi”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/32 (2017), 736-737; Fatma Baynal, “Erinlik (Ön Ergenlik) Dönemi Korku, Kaygı ve Din İlişkisi Üzerine Bir Araştırma”, *Bilimname* 45 (2021), 76.

şekillenmesinde etkili olmaktadır.⁷² Güleç'in araştırmasının sonucuna göre Almanya'da yaşayan Türk-Alman Sünni Müslüman çocuklarının Tanrı tasavvurlarında antropomorfik Tanrı tasvirlerinin, ontolojik olarak yaşla birlikte azaldığı görülmüştür. Bu çalışmada, dolaylı Tanrı tasvirleri, doğrudan Tanrı tasvirlerinden altı kat daha fazla ortaya çıkmıştır. Örnekleme en çok dini-kültürel çizimler yer almıştır.⁷³ Bir araştırma sonucunda ise çocukların Tanrı'yı insanlığın bir örneği şeklinde değerlendirdikleri bulgulanmıştır. Sonrasında insanlardan ayrılmakta ve Tanrı gökyüzünde yaşayan ruhların bir örneği olmaktadır. Bu şekilde Tanrı insani özelliklerden arınıp ruhsal bir varlığa dönüşmektedir. 1., 2. ve 3. Sınıf çocukları Tanrı'nın varlığı ve nerede olduğu ile ilgili olarak dünyada maddi bir yer tasavvur ederlerken 4. sınıf çocuklarında cennette maddi mekân düşüncesi artmakta; 5. sınıf çocukları açısından ise dünyada maddi mekân düşüncesi en düşük seviyede olmaktadır. Cennette maddi mekân ve ruhani yön daha yüksek çıkmaktadır. Dünyevi bir yer olarak Tanrı bir insandır ve Kilise gibi kutsal mekânlar onun evidir. Sonraki hiyerarşide Tanrı insanoğlunun ruhudur ve cennet denilen bahçede yaşamaktadır. En son hiyerarşide ise Tanrı bir ruhtur. Cennette Tanrı'nın yaşadığı yer olarak bulutlar içerisinde meleklerin olduğu soyut varlıklar düşünülmektedir. Araştırma sonucuna göre bu semboller bilişsel etkenlerle birlikte ruhsal ihtiyaçlar ve kültürel ortama (özellikle Yunan tarihi) bağlı olarak şekillenmiştir.⁷⁴ Nitekim farklı araştırma sonuçlarında da çevre etkisinin önemi ortaya çıkmıştır. Çünkü ebeveynde hâlihazırda var olan Tanrı'ya dair imgeler, çocuğa aktarımı esnasında çocuğun Tanrı tasavvurunu da olumlu veya olumsuz yönde etkilemektedir.⁷⁵

2.1.3. Bireysel Evre

Bu evrede ruhsal olgunlaşma fiziksel olgunlaşma ile örtüşmektedir. Bu bireyselci evrede çocukların tasavvurlarının çok çeşitli olduğu görülmüştür. Bu dönemdeki çocuklar çizimlerde farklı dini figürlerden yararlanmaktadır. Çizimlerde Kelt güneş kültüründen, Hint mandala meditasyon kavramlarına ve Gül Haç tarikatına kadar mistik ve mitolojik semboller kullanmışlardır. Çizilen görsellere ilişkin yorumlar ise onların bireyci mistisizmini göstermektedir. Bir resimdeki yazıda Tanrı'nın en büyük armağanının, insanlara hayatı bağışlaması olduğundan bahsedilmiştir. Daha muhafazakâr olan bir grup ergen Meryem Ana, Cennetin kapıları, Sinagog tasvirleri gibi geleneksel tasvirler çizmiştir. Bu görseller, yetişkin bireylerden daha hassas, özgün ve bireyselci olduklarını göstermektedir. Başka bir grupta ise daha bireysel bir yaşam tarzının etkisiyle dine yönelik olarak daha orijinal bir bakış açısı olduğu görülmüştür. Bu grupta bireylerin kendilerinin günah, erdem, ölüm, neşe, umut, inanç, açgözlülük gibi olgular üzerinde düşündükleri tespit edilmiştir. Dini içerikli sorulara duygusal yanıtlar verdikleri görülmüştür.⁷⁶ Bu dönemde birey, Tanrı'yı sevgi veya güven gibi soyut bir biçimde tasavvur edebilmektedir.⁷⁷

Ergenlik döneminde fiziksel değişimle birlikte zihinsel değişim de yaşanmaktadır. İlk fiziksel özelliklerine yönelen birey zamanla soyut düşünme özelliğinin başlamasından dolayı artık inanç, varoluş, adalet gibi kavramlar üzerine eğilmekte ve sorgulamaktadır.⁷⁸ Bu dönemde kişi, bu sorgulamalar neticesinde inanç biçimlerine yönelik olarak şüphe duyabilmekte ve bu şüpheler onu inkârda da yöneltebilmektedir.⁷⁹ Bu nedenle ergenlik dönemi psikolojik açıdan kritik bir dönem olduğu gibi inanç açısından da kabullenme-reddetme ikileminde karara varılan bir dönemdir. Soyut düşüncenin devreye girmesiyle dinle ilgili daha derin bilgiye erişebilmekte ve inanç biçimleri arasında tercih yapabilmektedirler. Bu durum Harms'ın araştırmasında da görülmektedir. Ergenlerin çizimleri ve yorumları daha spesifik ve bazıları ise farklı inanç veya gruplara ait görselleri içermektedir.

Harms'ın dini gelişim ile ilgili çalışmasının daha çok teorik açıdan ele alındığından bahsedebiliriz. Özellikle Tanrı tasavvuru çalışmalarında Ernest Harms'ın evrelerinden faydalanıldığı görülmektedir. Harms'ın çalışmasının, Tanrı tasavvurlarının çocuk çizimleriyle araştırılması konusunda öncüllerden olmasından dolayı Tanrı, cennet, dini semboller gibi çocukların çizimleriyle ilgili olan çalışmalarda Harms'ın kuramı yer almaktadır. Örneğin Katolik dini yaşamla ilgili araştırma yapan Fichter⁸⁰ belirli bir

⁷² Yavuz, *Çocukta Dinî Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi*, 253-254.

⁷³ "Depictions of God in the Drawings of German-Muslim Children", 106.

⁷⁴ Dimitris Pinevmatikos, "İlkokul Çağındaki Çocukların Dini Kavramlarındaki Kavramsal Değişimler: Tanrı'nın Yaşadığı Ev Örneği", çev. Recep Kaymakcan - Abdulkadir Çekin, *Dini Araştırmalar* 8/22 (2005), 316, 324-329.

⁷⁵ Akif Hayta, "Nesne İlişkileri Kuramı ve Tanrı Tasavvuru Üzerine Eleştirel Bir Değerlendirme", *Değerler Eğitimi Dergisi* 8/20 (2010), 28.

⁷⁶ Harms, "The Development of Religious Experience in Children", 118-119.

⁷⁷ Murat Yıldız, "Çocuklarda Tanrı Tasavvurunun Gelişimi", *İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları* (2007), 93.

⁷⁸ Vesile Oktan - Mustafa Şahin, "Kız Ergenlerde Beden İmajı İle Benlik Saygısı Arasındaki İlişkinin İncelenmesi", *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi* 7/2 (2010), 549; Bacanlı, *Gelişim ve Öğrenme*.

⁷⁹ Celal Çayır, "Ergenlerin Dini İnanç, Şüphe ve Dini Tutumları Üzerine Bir Araştırma", *Bilimname* 2 (2014), 59-88; Adnan Kulaksızoğlu, *Ergenlik Psikolojisi* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2005).

⁸⁰ "The Profile of Catholic Religious Life", *American Journal of Sociology* 58/2 (1952), 145.

yaşa geldikten sonra Katolik çocukların dini vecibeleri yapmalarının beklenildiğini belirtmiştir. Bu durumu Harms'ın kuramıyla ilişkilendirerek açıklamış; dini vecibeleri yapmak için belirli bir yaşa gelmiş olmanın çocuk açısından doğru bir tutum olduğunu bu kuramla bağdaştırarak belirtmiştir.

Farklı toplumlarda Tanrı tasavvuru ile ilgili araştırma yapan Konyushkova ve arkadaşları çalışmalarında Harms'ın kuramına yer vermişlerdir. Bilgisayar teknolojileri ve bilimsel görme teknikleri kullanılarak yapılan araştırmada çocukların görsel çizmeye yukarıdan başlamaları, sarı rengi (Güneş temsilleri, Tanrı) veya yeşil renk tonunu (doğa vb.) tercih etmelerinin nedenleri üzerinde durulmuştur. Çocukların genelde küçük yaşlardan 13 yaşına kadar basitten karmaşığa doğru bir çizim tekniği gerçekleştirdikleri; 13 yaşından sonra ise tekrar daha sade çizim yöntemi uyguladıkları ortaya çıkmıştır. Sonuç olarak farklı kültürlerle ait çocukların, tasavvurlarını farklı renklerle ifade edebildikleri bulgulanmıştır. Bununla birlikte gri ve sarı tonlarının evrensel olarak daha fazla kullanıldığı görülmüştür.⁸¹ Bir çalışmada çocukların çizimlerinde ontolojik açıdan Tanrı tasavvurunun nasıl olduğu araştırılmıştır. Bulgulara göre çocuklar farklı özelliklerde Tanrı tasavvuruna sahiplerdir. Bazı çizimlerde Tanrı insanlığın bir örneği; cennette yaşayan ve insan ruhuna ait olan ve sonunda ise cennette ahlaki açıdan olumlu özelliklere sahip olan bir ruh şeklinde bir hiyerarşi izlemiştir. Buna göre bu kavramsallaştırmaların farklı kültür ve inançlarda farklı kategoriler meydana getirebileceği sonucuna ulaşılmıştır.⁸²

Türkiye'de konuyla ilgili sınırlı sayıda araştırma yapıldığı gözlemlenmiştir. Fırat'ın tez çalışmasında⁸³ Harms'ın kuramına yer verilmiştir. Araştırma sonucu Harms'ın teorisiyle paralellik arz etmiştir. Buna göre çocukların antropomorfist Tanrı tasavvuru, yaşları ilerledikçe azalmaktadır. Çocukların anne-baba imajları ile Tanrı tasavvuru arasında ise farklı bulgular ortaya çıkmıştır. Buna göre korkulan baba imajıyla her çocuk Tanrı'yı korkulan bir varlık olarak tasavvur etmemektedir. Atik'in⁸⁴ yapmış olduğu "Ernest Harms ve Ronald Goldman'ın Dini Gelişim Kuramları Bağlamında Dini İçerikli Çocuk Kitapları" adlı çalışmada dini içerikli çocuk kitapları analiz edilmiştir. Araştırmada okul öncesi ve ilkökul kitaplarından ulaşılan veriler analiz edilerek Ernest Harms ve Ronald Goldman'ın dini gelişim kuramları bağlamında yorumlanmıştır. Araştırmada kitaplar, okul öncesi ve ilkökul olarak kategorilendirilmiştir. Çalışmada veriler içerik analizi ile yorumlanmıştır. Goldman ve Harms'ın dini gelişim kuramları temelinde dini kitapların çocukların gelişimine uygun olup olmadığı incelenmiş; bulgular sonucunda kitapların uygunluğu veya uygun olmadığı ile ilgili bilgi verilmiştir. Bu araştırmalar, dini gelişim açısından Tanrı tasavvuru unsurunun önemini ve Tanrı tasavvurunun kültür ve toplumlara göre değişiklik arz etmesi sebebiyle ülkemizde bu alanda çalışmaların artırılması gerektiğini göstermektedir.

TARTIŞMA

Harms'ın dini gelişim teorisi, dini gelişimi çocuklar açısından ayrıntılı bir biçimde ele alması bakımından önemlidir.⁸⁵ Bu teoriyle çocukların gelişimlerinin göz önüne alınarak dini eğitim vermenin daha faydalı olacağı ortaya çıkmaktadır. Çünkü Harms, çocukların belirli zihinsel kapasitesinin olduğunu belirtmiştir.

Tanrı tasavvuru açısından baba veya anne etkisinden bahsedilmekle birlikte Harms, yaptığı araştırmayla konuya daha farklı bir bakış açısı katmıştır. O, bireyde Tanrı tasavvurunun kademeli bir bilinçlenmeyle ortaya çıktığından bahsetmiştir.⁸⁶ Bu durum bireylerde dini gelişim göz önüne alınarak hem ailede hem de kurumlarda verilecek olan din eğitiminin daha anlaşılabilir ve doğru bir şekilde sunulması açısından önemlidir. Örneğin bu teori doğrultusunda okul öncesi çocuklarına, seviyelerine uygun olarak masal/kıssa veya hikâyelerden yararlanılarak dini bir eğitim verilmesi daha doğru olacaktır.

Harms ilkökul çağına denk gelen dönemde çocukların zihinsel kapasiteleriyle birlikte dini ibadet yerleri ile tanıştığını belirtmiştir.⁸⁷ Bu doğrultuda peri masalı evresinden çıkan ilkökul çağındaki çocuğa namaz, abdest, ibadethane gibi bazı dini unsurların öğretilerilebilir olduğu ortaya çıkmaktadır. Bireysel dönemde olan çocukların dine yaklaşımlarının daha öznel bakış açısı içermesinden dolayı din ile ilgili merak ettikleri konulardan, sembollerden ve melek, ahiret gibi soyut kavramlardan bahsedilebilir; bilişsel seviyelerine uygun düzeyde kapsamlı bir program hazırlanabilir. Buna göre dini öğretilerle ilgili olarak bu kuram, özellikle kavramların somuttan soyuta doğru belirli gelişim basamaklarıyla paralel olarak aktarılmasının daha uygun olacağına bir göstergesidir. Bu bakımdan Harms'ın teorisi, dini eğitimde çocukların kapasitesine uygun bir yöntem

⁸¹ Ksenia Konyushkova et al., "God(s) Know(s): Developmental and Cross-Cultural Patterns in Children Drawings", *ACM J. Comput. Cult. Herit* 2/3 (2014), 19.

⁸² Pnevmatikos, "Conceptual Changes in Religious Concepts of Elementary Schoolchildren: The Case of the House Where God Lives", 107.

⁸³ *Sevgi Evlerinde Kalan 7-12 Yaş Arası Çocuklarda Tanrı Tasavvuru* (Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, 2021), 107-109.

⁸⁴ *Ernest Harms ve Ronald Goldman'ın Dini Gelişim Kuramları Bağlamında Dini İçerikli Çocuk Kitapları*, 117, 141.

⁸⁵ Atik, *Ernest Harms ve Ronald Goldman'ın Dini Gelişim Kuramları Bağlamında Dini İçerikli Çocuk Kitapları*, 59.

⁸⁶ Hacıkeleşoğlu, *Ebeveyn Tutumları ve Kişilik Özelliklerinin Tanrı Tasavvuru İle İlişkisi Üzerine Bir Araştırma*, 47.

⁸⁷ Harms, "The Development of Religious Experience in Children", 117.

benimsenmesi yönünde önemli bir kuramdır.

Harms'ın dini gelişim kuramında çocukların gelişimlerinin bilişsel gelişim kuramıyla sınırlandırılmasından bahsedilebilir. Örneğin Harms açısından peri masalı evresindeki çocuğun bilişsel kapasitesi sınırlı ve yaşamsal tecrübeleri azdır. Bu nedenle çocuklarda daha çok hayal ürünü düşünceler yaygındır.⁸⁸ Harms, yapmış olduğu çalışmadan yola çıkarak bu ve benzeri görüşler ortaya koymuştur. Kuramını bilişsel yaklaşım merkezinde ele alınmıştır. Ancak bilişsel yaklaşımla ele alınması bu kuramı sınırlandırmaktadır. Çünkü gelişim sadece bilişsel temelli olarak ilerlememektedir.

Piaget'nin kuramı çocukların mantıksal düşüncedeki yetersizlikleri üzerinden ortaya çıkmıştır. Bu kuram oluşturulurken çocuk katılımcı sayısının da yeterli düzeyde olmadığından bahsedilmektedir. Çocukların yetersizliklerine odaklanılması, çocukların yeteneklerinin keşfedilmesini arka plana itmiştir. Günümüzde yapılan araştırmalar ise çocukların yetenekleri üzerine kurgulanmaktadır. Bazı gelişim kuramcıları, Piaget'in aksine doğuştan çocuklarda sayı sayma becerilerinin olduğunu, korunum gibi bazı kuralların verilecek olan eğitimlerle öğrenilebileceğinden bahsetmişlerdir.⁸⁹ Aslında Harms bireye verilecek din eğitiminde çocuğun hem psikolojik hem de sosyal açıdan ele alınması gerektiğini belirtmiştir.⁹⁰ Ancak kuramına bakıldığında bu durumun daha sınırlı kaldığından bahsedilebilir.

Gelişimde en büyük etkenlerden birisi de sosyo-kültürel etkenlerdendir. Bu etkenler, diğer gelişim aşamalarını da etkileyebilmektedir. Örneğin ekonomik etkenler bireylerin fiziksel gelişiminde etkili olmaktadır. Gelişmiş ülkelerde çocuklar daha iyi beslenme ve bakım hizmeti alabiliyorken gelişmemiş ülkelerde beslenme ve bakım yetersizliğinden ötürü büyüme oranlarında farklılıklar ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle 4 yaşındaki İsveçli bir çocuk ile 6 yaşındaki Bangladeşli bir çocuk aynı ortalama uzunluğa sahip olmamaktadır. Vygotsky de gelişim ve öğrenmede sosyal etkenlerin öneminden bahsetmiştir. Ona göre farklı toplum ve kültürler bilişsel gelişimi etkilemektedir. Bu sebeple toplumlar açısından neyin önemli olduğuna bakılmazsa o topluma ait olan bireyin bilişsel gelişiminin nasıl şekillendiğini anlayamayız.⁹¹ Buna göre farklı sosyo-kültürel ortamların, farklı din anlayışlarının oluşmasına neden olduğundan bahsedilebilir.⁹² Toplumdaki dini gelişim düzeyini demografik özellikler, sosyokültürel çevre ve kişinin psikososyal yaşam tecrübeleri gibi çok farklı durumlar etkilemektedir.⁹³ Fromm, bireyde inançla ilgili gelişimin ruhsal ihtiyaçlarla ilişkili olduğunu aktarmıştır. Ona göre bu ihtiyaçların başında insanın sosyal bir varlık olması nedeniyle bağlılık ve ilişki ihtiyacı gelmektedir. İnsan, diğer canlılardan farklı olarak kendini aşmak ve yaratıcılık özelliklerini ortaya koymak istemektedir. Ayrıca insanın bir yere ait olmak istemesi, kendisine özgü kimlik ve kişilik oluşturmak istemesi ve kendisini adayacağı bir anlam arayışının olması bu ruhsal ihtiyaçlar arasında sayılabilir.⁹⁴ Dini gelişimin bilişsel yönü olmakla birlikte duygusal ve sosyal yönü de önemlidir. Bu nedenle erken çocukluk dönemindeki yaşantılar dini gelişimi de etkilemektedir. Özellikle dört yaşından itibaren merak ve sorgulamaların arttığı çocukluk çağı, dini gelişim açısından da önemli yaş dönemleridir. Bu gibi erken yaş dönemlerinde yaşanan dini tecrübeler, yetişkinlik döneminde dine yönelik ilgide etkili olmaktadır.⁹⁵ Erken yaş, çocuklara karakter değerleri uygulamak için çok iyi bir yaşdır. Erken yaşta, çocukların merakı yüksektir ve gelişimi çok hızlıdır. Dini aşlamak için erken çocukluk eğitimi üzerinde durulmaktadır. Erken çocukluk döneminde dini karakter eğitiminin güçlendirilmesi, çocukların yeteneklerini ve potansiyellerini en üst düzeye çıkarmak açısından önemlidir.⁹⁶

Kültürel ortamla birlikte bireyin yetiştirilmesiyle ilgili etkenlerin de önemli olduğu yapılan araştırmalarda ortaya çıkmaktadır. Ebeveyn ile çocuk arasındaki iletişimin olumlu veya olumsuz olması ve alınan dini eğitim inanca etki etmektedir.⁹⁷ Köylü, özellikle çocukluk döneminde Tanrı tasavvurunun şekillenmesinde ailenin merkezi konumda olduğunu belirtmiştir.⁹⁸ Otoriter, aşırı hoşgörülü, demokratik ve ilgisiz olmak üzere dört ebeveyn tipinden bahsedilmektedir. Otoriter ebeveynler, katı,

⁸⁸ "The Development of Religious Experience in Children", 115.

⁸⁹ Feldman, *Yaşam Boyu Gelişimin Keşfi*, 169.

⁹⁰ Harms, "The Development Of Religious Experience in Children", 120.

⁹¹ Feldman, *Yaşam Boyu Gelişimin Keşfi*, 157, 172.

⁹² Yeşim Ay, *Tanrı Tasavvurunda Antropolojik Yaklaşım* (Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2022), 81.

⁹³ İlhan Topuz, *Dini Gelişim Seviyeleri İle Dini Başaçağma Tutumları Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma* (Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2003), 155.

⁹⁴ Tuncer, *Batı'da ve Türkiye'deki Dinî Gelişim Modellerinin Kuram ve Yöntem Açısından Karşılaştırılması*, 9.

⁹⁵ Köylü - Oruç, *Çocukluk Dönemi Din Eğitimi*, 50-52.

⁹⁶ Siti Raihana, "Strengthening the Religious Characters of Young Learners at Islamic Integrated Preschool of Mon Kuta Banda Aceh", *ICECED* (2018), 286.

⁹⁷ Hayta, *Bağlanma Kuramı ve Tanrı Tasavvuru İlişkisi Üzerine Bir Araştırma*; Dilek, *Ergenlerde Tanrı Algısı ile Şiddet Eğilimi Arasındaki İlişki Üzerine Bir Çalışma*.

⁹⁸ Mustafa Köylü, "Farklı Din ve Kültürlere Mensup Çocukların Dini İnanç ve Tanrı Tasavvurları", *EKEV Akademi Dergisi* 8/19 (2004), 30.

cezalandırıcı ve kontrolçüdürler. Çocuklarının, kendi sözlerinin dışına çıkmalarını istemezler. Bu ebeveynle yetişen çocuklar asosyal ve çekimsiz davranışlar sergilerler. Aşırı hoşgörülü ebeveynler, çocuklarının davranışlarına yönelik herhangi bir sınır çizmezler. Çocuklarına yönelik beklentileri azdır ve çok az sorumluluk yüklerler. Çocuklar ebeveynine bağımlı, karamsar ve sosyal becerileri gelişmemiştir. Demokratik ebeveynler, çocuklarına kurallar koymakla birlikte onlara daha sevgi dolu ve duyarlı yaklaşımları vardır. Çocuklarını daha özgür ve daha bilinçli yetiştirmeye çalışırlar. Çocuklar daha bağımsız, özgüvenleri yüksek, sevilen ve işbirlikçi özelliklere sahiptir. İlgisiz ebeveynler ise çocuklarını ihmal ederler ve ilgisiz davranırlar. Bu tür çocuklar ise sevilmediklerini düşünürler. Bu durum fiziksel ve bilişsel gelişimlerini olumsuz yönde etkileyebilir. Buna göre olumsuz anne baba tutumları çocuğun fizyolojik ve psikososyal gelişimini olumsuz yönde etkileyebilmekte ve gelişimin önünde bir engel oluşturabilmektedir. Bu durum çocuklarda uyum ve davranış bozukluklarına da neden olabilmektedir.⁹⁹ Ceylan'ın¹⁰⁰ yaptığı araştırmanın sonucuna göre otoriter, disiplinli ve baskıcı anne ve babanın çocuklarının daha içe kapanık; demokratik anne babanın çocuklarının ise daha olumlu etkilere sahip oldukları ortaya çıkmıştır.

Ebeveyn tutumları bireylerin hayata bakış açılarını bütüncül bir biçimde etkilemektedir. Bu durum bireylerin Tanrı algılarına da yansımakta; hayata olumlu bakan bireyler Tanrı'yı da merhametli, affedici gibi olumlu sıfatlarla nitelendirmektedir. Hayata olumsuz bakan bireyler ise Tanrı'yı da ağırlıklı olarak cezalandırıcı bir varlık şeklinde algılamaktadırlar. Bu nedenle mutlu, sevgi ve güven dolu bir aile ortamında yetişmek bireylerin olumlu Tanrı tasavvurlarının oluşmasında etkili olmaktadır.¹⁰¹ Yapılan bazı araştırmalarda ebeveyn tutumlarının otoriter, baskıcı, aşırı koruyucu veya reddedici ebeveyn tutumlarının çocuklarda olumsuz Tanrı algısına neden olduğu bulgulanmıştır.¹⁰² Ayrıca aile içerisinde yaşanan sorunlar da çocukların düşünce ve davranışlarını doğrudan etkileyebilmektedir. Bunların başında aile içerisindeki çocukların sayısı gelmektedir. Ailede çok çocuk olması çocukların uyum ve davranış bozukluklarına daha yatkın olmalarına neden olabilmektedir. Çocuğun cinsiyetine yönelik olarak önyargılı yaklaşımlar da aile içerisinde çatışmalara ve çocuklarda değersizlik duygusuna neden olmaktadır. Aileye yeni bir kardeşin gelmesi de ailenin yanlış tutumu sonucunda kıskançlık ve değersizlik duygularına neden olabilmektedir. Ayrıca boşanma, ayrılık, aile üyelerinden birisinin hasta olması, ölüm, aile içi şiddet de çocuklarda olumsuz duygulara ve davranış bozukluklarına neden olabilmektedir.¹⁰³ Harms'a göre¹⁰⁴ çocuklarda Tanrıya dair sözlü ifadeler Tanrı imajına göre daha azdır. Ancak bu durum görsel materyalden çok sözlü ifadelerin ağırlıklı olduğu kültürel ortamlarda farklılık arz edebilir. Nitekim doğu ve batı kültürü arasında algısal ve düşünsel farklılıklar olduğu bilinmektedir. Buna göre çocuğun eğitiminde aile bireylerinin, sosyo kültürel ortamın önemi söz konusudur. Bu nedenle farklı kültürel ortamlarda Harms'ın bilişsel temelli kuramı üzerinden araştırmalar yapılması bu kuramın geliştirilmesini sağlayabilir.

Sonuç olarak Harms'ın çalışmalarına bakıldığında ağırlıklı olarak çocuk psikolojisi ve bağımlılık üzerinde yoğunlaştığından bahsedilebilir. Din ile ilgili olarak ise incelemiş olduğumuz dini gelişim kuramı ve din değiştirme üzerinde az sayıda makale yayınlamıştır. Dini gelişim kuramının 1944 tarihli çalışması dışında diğer çalışmalarında çok fazla yer almadığından söz edilebilir. Harms, araştırmasını Amerika'da yaşayan Hıristiyanlığa mensup ailelerin çocukları üzerinde yapmıştır. Çizim yöntemiyle ele alınması bakımından öncü çalışmalar arasında yer almakla birlikte farklı din, kültür ve kuramlar açısından geliştirilmeye ihtiyacı vardır.

SONUÇ

Dinler, toplumsal açıdan önemli bir unsur olduğu gibi bireysel açıdan da etkili olmaktadır. Özellikle bireyin zihinsel gelişim sürecinde ortaya çıkan belirli bilişsel ihtiyaç kapasitelerinin incelenmesi, din ile ilgili araştırmalar açısından önemlidir.¹⁰⁵ Çocukların gelişim dönemlerine uygun olarak verilen dini bilgiler onun hayatının şekillenmesinde ve dine bakış açısında önemli rol oynayacaktır. Bu nedenle verilen din eğitiminin pedagojik olarak temellendirilmesi gerekli görülmektedir.¹⁰⁶ Din eğitimi

⁹⁹ Özlem Çakmak Tolan - Hazal Rümeyza Aslan, "Çocuk ve Ergen Ruh Sağlığı Tanımı ve Genel Bilgiler", *Çocuk ve Ergen Ruh Sağlığı* (2023), 6-8; Feldman, *Yaşam Boyu Gelişimin Keşfi*, 189.

¹⁰⁰ Anne Baba Tutumları ile Çocuğun Sosyalleşme Süreci Arasındaki İlişki: Okul Öncesi Örneği (İstanbul: İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 91.

¹⁰¹ Güler, *Tanrı'ya Yönelik Atıflar, Benlik Algısı ve Günahkarlık Duygusu (Yetişkin Örneklem)*, 112; Ceyda Ayaz, *Çocuklarda Allah Tasavvurlarının Gelişmesinde Sevgi ve Güvenin Etkisi (9-12 Yaş Grubu)* (Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 93.

¹⁰² Meriem Savrun, *14-18 Yaş Arası Lise Öğrencilerinde Tanrı Tasavvuru (Ağrı Örneği)* (Ağrı: Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 88-89; Büşra Dalfidan, *Tanrı Tasavvuru ve Mutluluk İlişkisi* (Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 57-58; Hacikeleşoğlu - Karaca, "Ebeveyn Tutumlarının Tanrı Tasavvuru ile İlişkisi Üzerine Bir Araştırma", 227.

¹⁰³ Ayşe Sibel Türküm, "Aile Yapısı İçinde Çocuk", *Çocuk Psikolojisi*, ed. Nilüfer Ş. Özabacı (Nobel Yayıncılık, 2019), 149-156.

¹⁰⁴ "The Development Of Religious Experience in Children", 115.

¹⁰⁵ David Elkind, "The Origins of Religion in the Child", *Review of Religious Research* 12/1 (1970), 35.

¹⁰⁶ Önder, "Türkiye'de Okul Öncesi Din Eğitiminin Temel Taşı: Prof. Dr. Beyza Bilgin", 128.

kuramlarında Piaget etkisi görülmektedir. Piaget'in evre yaklaşımı genel olarak kişilerin dini gelişimleri hakkında bilgi edinmemizi sağlasa da bireysel dini gelişimi anlamak açısından yeterli olmayabilir. Ayrıca dini sadece bilişsel unsurlarla değerlendirmek çocukluk ve ergenlik yıllarında yaşanan deneyimleri anlamayı zorlaştırabilir.¹⁰⁷ Çünkü inanç gelişimi, bilişsel gelişim ile sosyal, ahlaki ve psikolojik yönlerden de etkilenmektedir.¹⁰⁸ İslam dünyasında ele alınan dini gelişim yöntemleri ise tasavvufi, geleneksel ve çağdaş yorumlar şeklinde kategorize edilebilir. Tasavvufi yaklaşımda dini gelişimden bahsedilecek olursa ilk ve orta yetişkinlik dönemlerine ağırlık verilen bir bireysel dini gelişimden söz edilebilir. Geleneksel açıdan ele alan yaklaşımlarda bilişsel gelişim ve cinsel gelişim ağırlıktadır. Batılı yaklaşımlar ile ele alınan çalışmalarda ise özgünlük problemi söz konusudur.¹⁰⁹ Buna göre dini ve etnik kökenleri hesaba katmayan gelişimsel çalışmaların ruhsal gelişim yönü eksik kalırken, çocukların sosyokültürel gelişimlerini dikkate almayan çalışmalar da bağlamları (kesişimsel doğaları da dâhil olmak üzere), meşgul oldukları uygulamaların işlevi, bu tür uygulamalara yükledikleri anlamlar sebebiyle uygulamaların karmaşıklığını yakalamada yetersiz kalmaktadır. Bu nedenle çocukların dini ve manevi gelişimlerini daha iyi anlayabilmek açısından sosyokültürel ortamları dikkate alınmalıdır. Gelişim süreçleri göz önüne alınarak kültürel etkenlerin, dini sosyalleşme açısından tecrübelerin ve bulunulan ortamların davranışlar üzerindeki etkisine yönelik yeni veriler elde edilebilir.¹¹⁰ Ayrıca dini davranışın güdülenmesinde ve dini tecrübelerde dil, duygu ve heyecanlar da etkili olduğundan; buna yönelik çalışmaların önemli bulgular sağlayacağından bahsedilmektedir.¹¹¹ Bu durum, dini gelişimde en temel unsurlardan olan Tanrı tasavvurları açısından da önemlidir.

Harms, temelde Piaget etkisinde evresel bir teori ortaya koysa da aslında bireyi hem psikolojik hem de sosyal açıdan ele almak gerektiğini belirtmiştir. Ona göre çocuklar farklı bilişsel gelişime sahiptirler. Bu nedenle çocuklara spesifik dini eğitim vermek gerekmektedir. Dini çoğulculuğun yaşandığı dünyada çocukların demokratik bir ortamda eğitim almaları önemlidir. Ayrıca ona göre din eğitimi çocukların seviyesine göre verilmelidir. Çünkü onların yaşlarına uygun olmayacak şekilde verilen din eğitimi çocuğun dini gelişimini alt üst edebilecek derecede sakıncalı olacaktır. Toplumda ise çocuklar genel olarak ailelerinin arzularına göre bir din eğitimi almaktadırlar.¹¹² Bu nedenle aile eğitiminin de öneminden bahsedilebilir. Buna göre çocuklara doğru bir din eğitimi vermenin yolunun, ebeveynlere doğru bir din eğitimi vermekten geçtiği söylenebilir. Nitekim ebeveynin Tanrı tasavvurları çocuklara yansımaktadır. Bir nevi çocuk, anne ve babanın gözleriyle hayata bakmakta; Tanrı'yı onların tahayyülleriyle tasavvur etmektedir, denilebilir.

Barret'e göre ilk çocukluk yıllarında insanların Tanrı hakkında tutarlı bir anlayışı yoktur. Ancak zamanla yaşanan çevrenin de etkisiyle Tanrı anlayışı şekillenmektedir.¹¹³ Bu nedenle çocuğun, dini tanımaya yönelik olarak ilgisi çekecek yöntemler daha etkili olacaktır. Bu alanda en etkili yönlendirme ebeveynin dini davranışlarıdır. Ebeveynin dine bakış açısı, samimiyeti çocuğun da dine bakış açısını etkilemektedir. Ancak burada ebeveynin, çocuğa güvenilir bir rol model olması önemlidir. Çocuğun çevresinden edindiği bilgiler ve çevrenin çocuğa yönelik tutumları da önemlidir. İnsanlarla kurulan güvenli ilişki ve olumlu sevgi bağı çocuğun dine ve Allah'a dair düşüncelerini etkilemektedir. Ayrıca çocuğa din dilinin kazandırılması da dini gelişimde büyük bir rol oynamaktadır. Çocuğun kullandığı kelimeler onun düşünce ve davranışlarını şekillendirmektedir. Bu nedenle çocuğa dini ifadeler öğretmek, ezberletmek, bu kelimeleri tekrarlatmak onların zihinlerinde Allah'ın varlığını hatırlatacaktır.¹¹⁴ Bu bağlamda çocuğun gelişimsel açıdan ilgi ve beklentileriyle benlik algısı ve motivasyonunun da göz önüne alınması gerektiği belirtilmektedir.¹¹⁵

Sonuç olarak çocukların çizimlerinde dini nesnelere, kişileri veya fikirleri tasvir etme biçimleriyle çocukların Tanrı kavramını ontolojik olarak farklı şekillerde nasıl oluşturduklarını belirlememize izin veren temel özelliklere dair durumlara tam anlamıyla bir açıklama getirildiği söylenememekle birlikte¹¹⁶ Harms'ın kuramı gibi yapılan araştırmalar, dini gelişimin anlaşılmasında önemli bulgular kaydedilmesini sağlamaktadır. Ancak kilise okulları ve Hristiyan öğrenciler üzerinde araştırmaların

¹⁰⁷ Hood et al., "Dini Gelişim Kuramları", 220.

¹⁰⁸ Osmanoğlu, "Din Eğitiminin Gelişimsel Temeli Olarak İnanç", 201.

¹⁰⁹ Tuncer, *Batı'da ve Türkiye'deki Dinî Gelişim Modellerinin Kuram ve Yöntem Açısından Karşılaştırılması*, 130.

¹¹⁰ Mona M. Abo-Zena - Midgette Allegra, "Developmental Implications of Children's Early Religious and Spiritual Experiences in Context: A Sociocultural Perspective", *Religions* 10 (2019), 12.

¹¹¹ Tamminen - Nurmi, "Gelişimle İlgili Teoriler ve Dinî Tecrübe-I", 64.

¹¹² Harms, "The Development of Religious Experience in Children", 120.

¹¹³ Oruç, "Erken Çocukluk Dönemi Dini Gelişim Teorileri Bağlamında Din Eğitimi", 976.

¹¹⁴ Köylü - Oruç, *Çocukluk Dönemi Din Eğitimi*, 53-57; İbrahim Gürses - M.A. Kılavuz, "Erikson'un Psiko-Sosyal Gelişim Dönemleri Teorisi Açısından Kuşaklararası Din Eğitimi ve İletişiminin Önemi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/2 (2011), 160.

¹¹⁵ Osmanoğlu, "Din Eğitiminin Gelişimsel Temeli Olarak İnanç", 201.

¹¹⁶ Pnevmatikos, "Conceptual Changes in Religious Concepts of Elementary Schoolchildren: The Case of the House Where God Lives", 95-96.

gerçekleştirilmesi dolayısıyla farklı inanç grupları açısından değerlendirilen çalışmalar yeterli düzeyde değildir.¹¹⁷ Günümüzde sosyo kültürel ortamın etkisinin de önemli olduğu; dini benimseme ve yaşamada büyük rol oynadığı ortaya çıkmıştır.¹¹⁸ Genel olarak araştırmaların Hristiyan ailelerin çocukları üzerinde yapıldığı, Türkiye’de az sayıda bu benzerlikte çalışma olduğu, Tanrı tasavvuru ile ilgili olarak yerel bir kuram ortaya koymak açısından daha geniş çaplı araştırmalara ihtiyaç olduğu söylenebilir. Bu nedenle bireyin Tanrı tasavvurlarını anlamak bakımından ülkemizde yeni kuramların geliştirilmesi yönünde çalışmalar yapılabilir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazarlar, bu çalışma için finansal destek olmadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The authors declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA

- Abo-Zena, Mona M. - Allegra, Midgett. “Developmental Implications of Children’s Early Religious and Spiritual Experiences in Context: A Sociocultural Perspective”. *Religions* 10 (2019), 2-16.
- Allport, Gordon W. *Pattern and Growth in Personality*. Holt: Rinehart and Winston, 1961.
- Angın, Yasemin Nakşiye. *Obsesif Kompulsif Bozukluk Tanılı Hastalarda Dini Yönelim ve Tanrı Algısının İncelenmesi: Bir Karma Yöntem Araştırması*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.
- Apaydın, Halil. *Din Psikolojisi Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Bilimkent Yayınları, 2016.
- Asar, Çiğdem. *Lise Öğrencilerinin Tanrı Tasavvuru ile Değer Yönelimleri Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma: Yalova Örneği*. Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020.
- Atik, Aslıhan. “Dini Gelişim Kuramlarına Din Eğitimi Bağlamında Genel Bir Bakış”. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 4/3 (2015), 728-743.
- Atik, Aslıhan. *Ernest Harms ve Ronald Goldman’ın Dini Gelişim Kuramları Bağlamında Dini İçerikli Çocuk Kitapları*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.
- Ay, Yeşim. *Tanrı Tasavvurunda Antropolojik Yaklaşım*. Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2022.
- Ayaz, Ceyda. *Çocuklarda Allah Tasavvurlarının Gelişmesinde Sevgi ve Güvenin Etkisi (9-12 Yaş Grubu)*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Bacanlı, Hasan. *Gelişim ve Öğrenme*. Ankara: Nobel Yayınları, 2002.
- Başar, Serpil. *Gebelik Sürecinde Kadınlara Yönelik Olarak Hastanede Manevi Bakım Uygulamaları (İzmir Örneği)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- Baynal, Fatma. “Erinlik (Ön Ergenlik) Dönemi Korku, Kaygı ve Din İlişkisi Üzerine Bir Araştırma”. *Bilimname* 45 (2021), 261-199.
- Bedir, Fatma Nur. “Yetişkinlerin Çocukluk Anılarındaki Tanrı İmgesinin Analizi”. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/32 (2017), 717-740.
- Bowlby, John. *Bağlanma*. çev. Tuğrul Veli Soylu. İstanbul: Pinhan Yayınları, 2012.
- Boyatzıs, Chris J. “Çocukluk Döneminde Dinsel ve Manevi Gelişim”. çev. Mustafa Koç. *Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/2 (2017), 395-445.
- Brandt, PY ve diğ. “Introduction to the Interdisciplinary and Intercultural Project Children’s Drawings of Gods: Presentation of the Project and of This Book”. *When Children Draw Gods*. ed. PY Brandt ve diğ. 1-15. 12. Springer, Cham, 2023.
- Can, Seyithan. “Bireyin Dindarlığında Allah Tasavvuru’nun Önemi”. *İslam ve Yorum IV*. 154-179. İnönü Üniversitesi Yayınevi, 2021.
- Çayır, Celal. “Çocuklarda Tanrı Tasavvuru Üzerine Bir Araştırma”. *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/2 (2013), 25-60.
- Çayır, Celal. “Ergenlerin Dini İnanç, Şübhe ve Dini Tutumları Üzerine Bir Araştırma”. *Bilimname* 2 (2014), 59-88.
- Ceylan, Özgün. *Anne Baba Tutumları ile Çocuğun Sosyalleşme Süreci Arasındaki İlişki: Okul Öncesi Örneği*. İstanbul: İstanbul

¹¹⁷ Oruç, “Erken Çocukluk Dönemi Dini Gelişim Teorileri Bağlamında Din Eğitimi”, 978.

¹¹⁸ Nils G. Holm, “Din ve Gelişim Psikolojisi”, çev. Abdülkerim Bahadır, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/15 (2003), 208; Chris J. Boyatzıs, “Çocukluk Döneminde Dinsel ve Manevi Gelişim”, çev. Mustafa Koç, *Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/2 (2017), 435.

- Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Çiftçi, Nermin. "Kohlberg'in Bilişsel Ahlak Gelişimi Teorisi: Ahlak ve Demokrasi Eğitimi". *Değerler Eğitimi Dergisi* 1/1 (2003), 43-77.
- Çiftçi, Ayşenur. *14-18 Yaş Grubunda Tanrı Algısı İle Psikolojik Sağlık İlişkisinin İncelenmesi*. Necmettin Erbakan Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Dales, R.J. - Harms, E. "Essentials of Abnormal Child Psychology: A survey representing 25 years' work in the field of child psychology". New York: The Julian Press, 1953.
- Dalfidan, Büşra. *Tanrı Tasavvuru ve Mutluluk İlişkisi*. Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Dilek, Yunus. *Ergenlerde Tanrı Algısı İle Şiddet Eğilimi Arasındaki İlişki Üzerine Bir Çalışma*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Elkind, David. "The Origins of Religion in the Child". *Review of Religious Research* 12/1 (1970), 35-42.
- Erdoğan, Emine. *Tanrı Algısı, Dini Yönelim Biçimleri ve Dindarlığın Psikolojik Dayanıklılıkla İlişkisi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.
- Feldman, Robert S. *Yaşam Boyu Gelişimin Keşfi*. çev. Cengiz Şahin. Nobel Yayınları, 2021.
- Fichter, Joseph H. "The Profile of Catholic Religious Life". *American Journal of Sociology* 58/2 (1952), 145-149.
- Fırat, Rananur. *Sevgi Evlerinde Kalan 7-12 Yaş Arası Çocuklarda Tanrı Tasavvuru*. Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, 2021.
- Forcada, M. "İbn Bajja on Taşavwur and Taşdıq: Science and Psychology". *Arabic Sciences and Philosophy* 24/1 (2014), 103-126.
- Freud, Sigmund. *Totem ve Tabu*. İstanbul: Kabaıcı Yayınları, 2014.
- Gander, Mary J. - Gardiner, Harry W. *Çocuk ve Ergen Gelişimi*. çev. Ali Dönmez - H. Nermin Çelen. Ankara: İmge Kitabevi, 2015.
- Göregen, Feride - Yıldız, Mualla. "Ergenlerde Tanrı Algısı, Affetme Eğilimi ve Öfke İlişkisi Üzerine Bir Araştırma". *Dini Araştırmalar* 21/61 (2021), 427-458.
- Güleç, Yasemin. "Depictions of God in the Drawings of German-Muslim Children". *Journal of Religion in Europe* (2021), 106-132.
- Güler, Özlem. "Dini İnanç ve Psikolojik Sağlık İlişkisine Dair Bir Değerlendirme". *Toplum Bilimleri Dergisi* 4/8 (2010), 95-105.
- Güler, Özlem. *Tanrı'ya Yönelik Atıflar, Benlik Algısı ve Günahkarlık Duygusu (Yetişkin Örneklem)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Gürses, İbrahim - Kılavuz, M.A. "Erikson'un Psiko-Sosyal Gelişim Dönemleri Teorisi Açısından Kuşaklararası Din Eğitimi ve İletişiminin Önemi". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/2 (2011), 153-166.
- Güzel, Zeynep. *Gençlerde Tanrı Tasavvuru ve Huzur İlişkisi (Aksaray Abdülhamid Han Fen Lisesi Örneği)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021.
- Hacıkeleşoğlu, Hızır. *Ebeveyn Tutumları ve Kişilik Özelliklerinin Tanrı Tasavvuru İle İlişkisi Üzerine Bir Araştırma*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.
- Hacıkeleşoğlu, Hızır - Karaca, Faruk. "Ebeveyn Tutumlarının Tanrı Tasavvuru İle İlişkisi Üzerine Bir Araştırma". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 53 (2021), 195-236.
- Harms, Ernest. "The Development of Religious Experience in Children". *American Journal of Sociology* 50 (1944), 112-122.
- Harms, Ernest. "A Nonpsychiatric Pioneer of Childhood Neuropsychiatry". *American Journal of Psychiatry* 122/2 (1965), 222-223.
- Harms, Ernest. "Child Art as Aid in the Diagnosis of Juvenile Neuroses". *American Journal of Orthopsychiatry* 11/2 (1941), 191-209.
- Harms, Ernest. "Child Art Reveals Mental Ills". *Design* 46/7 (2013), 16-17.
- Harms, Ernest (ed.). *Drugs and Youth: The Challenge of Today*. Pergamon, 2013.
- Harms, Ernest. "Essential Problems Regarding Our Present Knowledge of Childhood Schizophrenia". *The Nervous Child* 10/1 (1952), 7-8.
- Harms, Ernest. "Five Basic Types of Theistic Worlds in the Religions of Man". *Numen* 13 (1966), 205-240.
- Harms, Ernest. "Religious Conversion, Mental Health, and Priestly Responsibility". *Religious Education* 54 (1959), 217-222.
- Harms, Ernest. "Social Science and Psychotherapy for Children". *American Journal of Psychiatry* 110/7 (1954), 559-560.
- Harms, Ernest. "The Concept of Hysteria in General and of Childhood in Particular". *The Nervous Child* 10/2 (1953), 206-210.

- Harms, Ernest. "The Development of Religious Experience in Children". *American Journal of Sociology* 50/2 (1944), 112-122.
- Harms, Ernest. *Understanding Mental Disorders in Childhood*. Danville: The Interstate Printers & Publishers, Inc., 1971.
- Hayta, Akif. *Bağlanma Kuramı ve Tanrı Tasavvuru İlişkisi Üzerine Bir Araştırma*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.
- Hayta, Akif. "Nesne İlişkileri Kuramı ve Tanrı Tasavvuru Üzerine Eleştirel Bir Değerlendirme". *Değerler Eğitimi Dergisi* 8/20 (2010), 39-79.
- Holm, Nils G. "Din ve Gelişim Psikolojisi". çev. Abdulkerim Bahadır. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/15 (2003), 207-219.
- Hood, Ralph W. ve diğ. "Dini Gelişim Kuramları". çev. Mustafa Doğan Karacoşkun. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* IV/4 (2004), 205-221.
- Kaplan, Hasan. "Dini İnanç, Dini Tasavvur, Şüphe ve İnançsızlık". *Din Psikolojisi*. 66-88. Lisans Yayıncılık, 2018.
- Karaca, Faruk. *Dinî Gelişim Teorileri*. İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2007.
- Kartopu, Saffet. "Yaşamı Sürdürme Nedenlerinin Tanrı Algısıyla İlişkisi". *Turkish Studies* 9/2 (2014), 887-903.
- Kirkpatrick, Lee A. *Attachment, Evolution, and the Psychology of Religion*. New York: The Guilford Press, 2005.
- Kıraç, Ferdi. *Eşcinsellik İlgili Dini-Psikolojik Algılar ve Maneviyat (Erkek Eşcinsel Örneklem)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013.
- Komiejczuk, Victor A. *Psychological Theories of Religious Development A Seventh-Day Adventist Perspective*. Institute for Christian Teaching Education Department of Seventh-day Adventists, 1993.
- Konyushkova, Ksenia ve diğ. "God(s) Know(s): Developmental and Cross-Cultural Patterns in Children Drawings". *ACM J. Comput. Cult. Herit* 2/3 (2014), 1-20.
- Köylü, Mustafa. "Farklı Din ve Kültürlere Mensup Çocukların Dini İnanç ve Tanrı Tasavvurları". *EKEV Akademi Dergisi* 8/19 (2004), 17-30.
- Köylü, Mustafa - Oruç, Cemil. *Çocukluk Dönemi Din Eğitimi*. Ankara: Nobel Yayıncılık, 2020.
- Kula, Tahsin. *Ergenlerde Öfke Duygusu; Benlik Algısı, Tanrı Algısı, Suçluluk ve Utanç Duyguları Açısından Bir Değerlendirme (Diyarbakır Örnelemi)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.
- Kulaksızoğlu, Adnan. *Ergenlik Psikolojisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2005.
- Ladd, Kevin L. ve diğ. "Children's God Concepts: Influences of Denomination, Age, and Gender". *International Journal for the Psychology of Religion* 8/1 (1998), 49-56.
- Mehmedoğlu, Ali Ulvi. *Tanrıyı Tasavvur Etmek*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2011.
- Memiş, Hülya. *Manevi Danışmanlık Uygulamalarının Ergenlerin Ergenlik Sorunlarıyla Başa Çıkma Düzeylerine Etkisi*. İstanbul: Sabahattin Zaim Üniveritesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Oktan, Vesile - Şahin, Mustafa. "Kız Ergenlerde Beden İmajı İle Benlik Saygısı Arasındaki İlişkinin İncelenmesi". *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi* 7/2 (2010), 543-556.
- Oktay, Melike - Lokmanoğlu, Ayşe Şentepe. "Üniversite Öğrencilerinde Tanrı Algısı ve Kişilik Özellikleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 13/73 (2020), 1091-1100.
- Önder, Mustafa. "Türkiye'de Okul Öncesi Din Eğitiminin Temel Taşı: Prof. Dr. Beyza Bilgin". *Dini Araştırmalar* 23/58 (2020), 127-150.
- Oruç, Cemil. "Erken Çocukluk Dönemi Dini Gelişim Teorileri Bağlamında Din Eğitimi". *Turkish Studies* 8/8 (2013), 971-987.
- Osmanoğlu, Cemil. "Din Eğitiminin Gelişimsel Temeli Olarak İnanç". *Bilimname* XXVII/2 (2014), 177-206.
- Peker, Hüseyin. *Din Psikolojisi*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2003.
- Pinevmatikos, Dimitris. "İlkokul Çağındaki Çocukların Dini Kavramlarındaki Kavramsal Değişimler: Tanrı'nın Yaşadığı Ev Örneği". çev. Recep Kaymakcan - Abdulkadir Çekin. *Dini Araştırmalar* 8/22 (2005), 313-334.
- Pitts, Peter V. "Drawing Pictures of God". *Learning for Living* 16/3 (1977), 123-129.
- Pnevmatikos, Dimitris. "Conceptual Changes in Religious Concepts of Elementary Schoolchildren: The Case of the House Where God Lives". *Educational Psychology* 22/1 (2002), 93-112.
- Rizzuto, Ana Maria. "Object Relations and the Formation of the Image of God". *Psychology and Psychotherapy* 47/1 (1974), 83-99.
- Rizzuto, Ana Maria. *The Birth of the Living God: A Psychoanalytic Study*. Chicago: University of Chicago Press, 1979.
- Savrun, Meryem. *14-18 Yaş Arası Lise Öğrencilerinde Tanrı Tasavvuru (Ağrı Örneği)*. Ağrı: Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Seyhan, Beyazıt Yaşar. "Üniversite Öğrencilerinde Tanrı Tasavvuru ve Psikolojik İyi Olma Hali Arasındaki İlişkiler". *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/1 (2014), 65-97.

- Siti Raihana. "Strengthening The Religious Characters of Young Learners at Islamic Integrated Preschool of Mon Kuta Banda Aceh". *ICECED* (2018), 282-287.
- Slater, Ted. "The Development of Children's Concept of God". *Journal of Genetic Psychology* (1984), 1-16.
- Su, Mehmet. "Piaget'nin Bilişsel Gelişim Teorisinin Ergenlik Dönemi Dini Gelişim Üzerin-Deği Etkileri: Elkind'in Yaklaşımı". *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 13/1 (2022), 63-82.
- Taçar, Ayşe. *Bibliyoterapi Yönteminin Çocuklarda Allah Tasavvurunun Olgunlaşmasına Etkisi (5-6 Yaş Grubu Örneği)*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Tamminen, Kalevi - Nurmi, Kari E. "Gelişimle İlgili Teoriler ve Dinî Tecrübe-I". çev. Nurten Kimter. *ERUIFD* 1/14 (2012), 63-87.
- Tolan, Özlem Çakmak - Aslan, Hazal Rümeyza. "Çocuk ve Ergen Ruh Sağlığı Tanımı ve Genel Bilgiler". *Çocuk ve Ergen Ruh Sağlığı*. 1-18. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2023.
- Topuz, İlhan. *Dini Gelişim Seviyeleri ile Dini Başaçağma Tutumları Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2003.
- Tuncer, Sevil. *Batı'da ve Türkiye'deki Dinî Gelişim Modellerinin Kuram ve Yöntem Açısından Karşılaştırılması*. Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Türker, Rümeyza Nur - Tokur, Betül. "Savaş Mağduru Sığınmacı Çocuklarda Hayat ve Tanrı Algısı: '7-12 Yaş Arası Suriyeli Çocuklar'". *Eskiyeni* 39 (2019), 367-389.
- Türküm, Ayşe Sibel. "Aile Yapısı İçinde Çocuk". *Çocuk Psikolojisi*. ed. Nilüfer Ş. Özabacı. 140-161. Nobel Yayıncılık, 2019.
- Wantini - Suyatno. "Early Childhood Interpretation on Religion". *The European Educational Researcher* 2/1 (2019), 35-48.
- Yavuz, Kerim. *Çocukta Dinî Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi*. Ankara: Diyanet, 1987.
- Yavuzer, Haluk. *Çocuk Psikolojisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 12. baskı. 1995.
- Yıldız, Mualla. *İlköğretim Öğrencilerinin Tanrı İmgisinin Belirlenmesi ve Farklı Değişkenler Açısından İncelenmesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.
- Yıldız, Murat. *Çocuklarda Tanrı Tasavvurunun Gelişimi*. İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2006.
- "Ernest Harms, 78 Dies" (1974), 10.09.2023.
- "Ernst Harms" <https://www.deutsche-digitale-bibliothek.de/person/gnd/122193202>, 6.08.2023

EXTENDED SUMMARY

The developmental period is described as a process in which the human being undergoes numerous psychological, sociological, and physiological changes from birth to death. Religious development, on the other hand, is a phenomenon related to how an individual's beliefs are reflected in the developmental period. In contrast to physiological development, religious development is a lifelong process for which various theories have been put forward. One of the precursors of these theories is Harms' theory of religious development. Harms analyzed the theory of religious development about the concept of God, which is seen as the first step in this development. The object of this study is to examine Ernest Harms' theory of religious development in the context of theories of the concept of God. Accordingly, this study aims to examine the importance of the conception of God in religious development within the framework of Harms' study. The study used the method of document analysis, one of the scientific research methods. In the study, Harms' life, studies, and views on religion were explained and assessments were made. According to the research results, Harms' theory, which is one of the theories of religious development, is one of the original studies treated with the drawing method in the context of the concept of God.

Harms stated that religious development takes a slower course depending on the pace of development of the individual. Accordingly, he found that there are three stages of religious development in individuals. These stages are the fairy tale stage, the realistic stage, and the individualistic stage. Harms explained that the individual should be treated both psychologically and socially. In a world of religious pluralism, children need to be educated in a democratic environment. Furthermore, in his opinion, religious education should be taught according to the children's level. This is because religious education which is not age-appropriate is reprehensible in that it can interfere with children's religious development. It can be said that this theory, like other theories of religious development, has only a limited basis in Piaget's theory of religious development. It was noted that the studies on the concept of God, including Harms' study, were conducted in groups.

As a result, Harms' study is one of the pioneers in the study of concepts of God through children's drawings. For this reason, Harms' theory is included in studies on children's drawings such as God, heaven, and religious symbols. Looking at Harms' studies in general, he mainly focused on child psychology and addiction. As for religion, he published a few articles on the theory of religious development and conversion. As the research was conducted on church schools and Christian students, the studies evaluated regarding other faith groups are not sufficiently extensive. In general, it was found that the studies were conducted on Christian families and that there are few such studies in Turkey. It can be said that more large-scale studies are needed to establish a local theory about the conception of God. In this respect and considering the religious and cultural variability of the conception of God, the development of new theories can contribute to the field.